

B. D. Narziyev

ITLARNING UMUMIY VA MAXSUS DRESSIROVKASI

o'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON REPUBLIKASI
OLIY TA'LIM FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT VETERINARIYA MEDITSINASI,
CHORVACHILIK VA BIOTEXNOLOGIYALAR UNIVERSITETI

B.D.NARZIYEV

“ITLARNING UMUMIY VA MAXSUS DRESSIROVKASI”

70840106-KINOLOGIYA VA IT KASALLIKLARI
MAGISTRATURA MUTAXASSISLIGI TALABALARI UCHUN
O'QUV QO'LLANMA

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti
Nashr matbaa markazi, 2025

636.7
N 25

UO'K: 636.7:636.088
KBK: 45.5

B.D.Narziyev. "Itlarning umumiy va maxsus dressirovkasi"
o'quv qo'llanma. – Samarqand: Samarqand davlat
veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar
universiteti Nashr matbaa markazi, 2025 y. - 184 b.

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligining 2025 yil 14 apreldagi 136 - sonli buyrug'iga asosan nashr
etishga tavsiya etildi.

Tuzuvchi:

B.D. Narziyev - "Veterinariya jarrohligi va akusherlik" kafedrasi
mudiri, v.f.n., professor v.b.

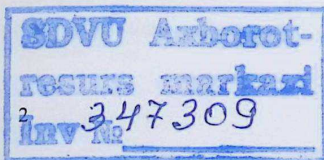
Taqrizchilar:

1. Y.S.Salimov – Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti "Farmakologiya va
toksikologiya" kafedrasi mudiri, veterinariya fanlari doktori, professor;

2. O'.X.Berdiyev – Samarqand viloyati IIB JXX JTSB kinologiya
bo'linmasi boshlig'i.

O'quv qo'llanma "Itlarning umumiy va maxsus dressirovkasi" fani
bo'yicha 708640106- "Kinologiya va it kasalliklari" mutaxassisligi
magistr talabalari, Bojxona hamda Chegara qo'shinlari tarkibidagi
kinologlar tayyorlash maktablari va kinolog inspektorlar uchun
mo'ljallangan.

ISBN: 978-9910-640-28-5

ITLARNING UMUMIY VA MAXSUS DRESSIROVKASI

FANIGA KIRISH

O'zbekiston Respublikasining «Veterinariya to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son «2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi, 2020 yil 5 iyundagi PF-6005-son «Bojxona ma'muriyatchiligini isloh etish va O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona xizmati organlari faoliyatini takomillashtirish to'g'risida» Farmonlari va Vazirlar mahkamasining 2021 yil 18 yanvardagi 21-son «O'zbekiston Respublikasi davlat bojxona qo'mitasining milliy kinologiya markazi faoliyatini yanada rivojlantirish va takomillashtirish to'g'risida»gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 31 martdagi PQ-187-son «Veterinariya va chorvachilik sohasida kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida»gi qarorlari asosida kuch salohiyatiga ega bo'lgan tuzilmalarda Milliy kinologiya markazlari tashkil qilingan va uning tarkibida pitomnik (xizmat itlarini tayyorlash joyi) hamda kinolog inspektorlar tayyorlash maktabi faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Kinologiyani rivojlantirish maqsadida va unga malakali kadrlarni tayyorlash uchun Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik biotexnologiyalar universitetida "Kinologiya va it kasalliklari" mutahassisligi bo'yicha magistratura ochilgan.

Kinologiya – itlar haqidagi fan bo'lib, itshunoslik, ya'ni itlarning tuzilishi, kelib chiqishi hamda ularni asrash, oziqlantirish, turli xil xizmatlar uchun tayyorlash, o'stirish va urchitish to'g'risidagi fandır.

It – hayvonlar orasida odam uchun eng sodiq jonivor hisoblanadi. J.Kyuvening ta'kidlashicha itlar insoniyat uchun eng noyob, foydali va o'ta mukammal topilmalardan biridir. Inson itlarning o'ta zehniligi, hidlarni o'tkir sezishi, yaxshi ko'rishi, eshitishi, tez chopishi va chidamliligini oldindan sezib, ularni boshqa hayvonlarga nisbatan o'ziga yaqinlashtirgan.

Qadimdan odamlar itlardan ov jarayonlarida hamda turar joylarni qo'riqlash maqsadlarida foydalanishgan. Shuningdek, itlarni harbiy sohada qo'llash, ayniqsa yaxshi samara beradi. Ulardan chegaralarni qo'riqlashda, jinoyatchilarni topib ushlashda, portlovchi va giyohvand moddalarni qidirishda, harbiy qurilmalarni qo'riqlashda keng foydalanilmoqda. Bundan ko'rinib turibdiki, itlar odamlarga nafaqat ruhiy ko'mak beradi, balki iqtisodni rivojlantirishga ham o'zlarining munosib hissalarini qo'shib kelmoqdalar.

Mazkur qo'llanma o'zbek tilida ilk marotaba chop etilib, unda berilgan ma'lumotlardan kinologlar, veterinariya vrachlari, veterinariya va zoomuhandislik fakultetlari talabalari, magistrlar va umuman itlarga mehr qo'ygan odamlar foydalanishsa, o'z navbatida biz ham oldimizga qo'yilgan maqsadga qisman bo'lsada erishdik deb hisoblaymiz.

I BOB. ITLARNI O'RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI

Kuzatishlar natijasida shu narsa aniqlanganki - itlar bir qator va shuningdek haddan tashqari qimmatli tug'ma sifatlariga ega bo'ladi. Ular uzoq va tez chopa olishi mumkin bo'lib, bu xususiyat itdan turli xil xizmatlarda foydalanishda juda muhim hisoblanadi, shuningdek itlar o'z joyini tez yodda saqlaydi va yangi sharoitlarga juda yengil moslashadi.

Yovvoyi ajdodlarining qiliqlarini o'zida mujassam etgan holda itlar yugurayotganda mazkur joyga hamisha uyg'unlashib, o'zining harakat holatini dushmaniga sezdirmaslikka harakat qiladi. Itlar yaxshi rivojlangan hid bilish organiga ega bo'lib, ularda turli xil, hatto juda kuchsiz hidlarni ham ajrata olish imkoniyati mavjud. Eshitishning o'tkirligi sababli itlar inson eshitishga qobiliyatsiz bo'lgan tovush va shitirlashlarni ham yengil seza olish xususiyatiga ega.

Agarda, itlarning behad chidamliligi va shuningdek iqlim sharoiti, asrash va oziqlantirish tartibiga o'ta moslashuvchanligini ham inobatga oladigan bo'lsak, bu jonivorlarning xalq xo'jaligi, Davlat chegaralarini muhofazalash va boshqa turlardagi xizmatlarda qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligi o'z-o'zidan oydinlashadi.

Itlarning u yoki bu sifatlarini yanada yaxshilash va rivojlantirish hamda ulardan turli xil xizmatlarda samarali foydalanish uchun ularni malakali o'rgatishni yo'lga qo'yish katta ahamiyatga ega.

Itlarni o'rgatish deganda, hayvondan u yoki bu xizmat turlarida foydalanishni ta'minlaydigan turli xildagi va murakkab usullarni, buyruq yoki imo-ishora orqali bajarishni o'rgatish jarayoni tushuniladi. O'rgatish bosqichi nazariya va o'rgatish texnikasiga bo'linadi.

O'rgatish nazariyasi oliy nerv sistemasi qonuniyatlari asosida itlarni o'rgatish qoidalarini tadqiq etadi va ularni ilmiy jihatdan asoslaydi. O'rgatish texnikasi esa usullarning to'g'ri tashkil etilishi bo'yicha uslubiy va texnik tavsifdagi masalalarni ko'rib chiqadi. U asosan uchta muhim qismlarga ajratiladi:

1. Umumiy o'rgatish (umumintizomiy davr);
2. Maxsus o'rgatish;
3. Xizmat itlarini o'rgatish.

U yoki bu vazifalar yuklatilayotgan maxsus xizmat itlari belgilangan topshiriqlarga to'liq mos kelishlari uchun, birinchi navbatda hayvonlarni itoatkor bo'lishga va intizomga odatlantirish lozim bo'ladi. Bunga umumiy o'rgatish, ya'ni it tomonidan umumiy intizomiy usullarni o'zlashtirilishi orqali erishiladi.

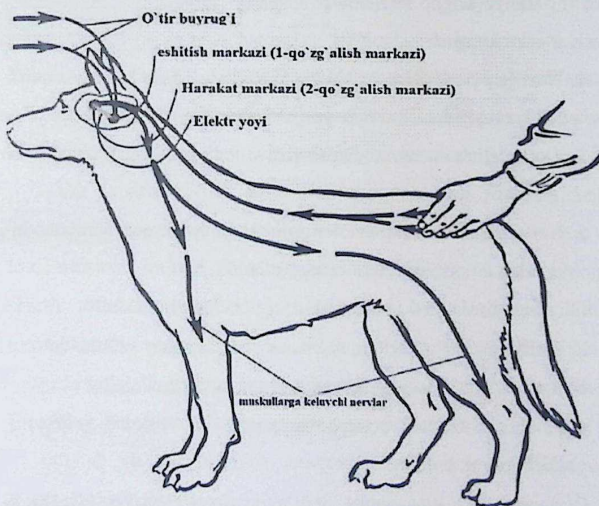
Maxsus o'rgatish itlarning u yoki bu xizmat turlari, masalan qorovullik, qo'riqchilik, qidiruv xizmatlarida qo'yiladigan talablarni bajarish bo'yicha amalga oshiriladigan usullarni hayvonlarga o'rgatish maqsadini ko'zda tutadi. Ammo itga faqatgina umumiy quloq tutish va maxsus usullarni o'rgatish yetarli bo'lmaydi, balki bu ko'nikmalar itda saqlanib qolinishi ham lozim. Bunga esa doimiy ravishda mashq qildirish orqaligina erishiladi.

Itlarni o'rgatishga kirishishdan oldin it o'rgatuvchisi hayvon qanday maqsadda o'rgatilishi, qaysi vazifaga tayinlanayotganligi hamda qaysi xizmat turiga tayyorlanayotganligini bilishi kerak. U umumiy o'rgatishdan tashqari u yoki bu turdagi maxsus xizmatning asosiy qoidalar va o'rgatish uslublarini bilishi shart. Bundan tashqari, o'rgatuvchi doimiy ravishda itning hatti-harakatlari va odatlarini

sinchkovlik bilan kuzatib borishi lozim. Chunki it tomonidan sodir etilayotgan noo'rin hatti-harakatlar hayvonni o'rgatishda xalaqit berishi mumkin. Bu kabi hatti-harakatlarni o'z vaqtida tuzatish uchun shoshilinch ravishda chora ko'rish talab etiladi.

Shuning bilan birgalikda it o'rgatuvchisi o'z harakatlarini ham qat'iy ravishda kuzatib borishi lozim. Ko'pincha tajribasizlik oqibatida itning keyingi faoliyati uchun keraksiz va zararli bo'lgan ko'nikmalarni o'rgatuvchi o'zi sezmaganda holda hayvonga singdirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, itlarni o'rgatish davomida hayvonlarning u yoki bu sifatlarini hisobga olib, belgilangan maqsadlarda ulardan maksimal foydalanish, rivojlantirish, mustahkamlab borish zarur.

1-rasm. Itlarni o'rgatishning oliy nerv faoliyatiga bog'liqligi

Itlarni o'rgatishning oliy nerv faoliyati bilan bog'liqligi

Hayvonlarning individual xususiyatlariga ko'ra, itlarning o'zini tutishi hamda ulardagi oliy nerv faoliyatining turlari juda ham xilma-xildir. Ayrim itlarda shartli reflekslar darhol hosil bo'ladi, boshqalarida esa ularni vujudga keltirish uchun juda katta mehnat talab etiladi. Bu o'z navbatida qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining namoyon bo'lish darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Oliy nerv faoliyatining tip xususiyatlarini hisobga olmasdan turib, itlarni o'rgatish katta qiyinchiliklarga olib kelishi, ba'zi hollarda esa hayvonlarni xizmatga tayyorlash jarayonini butunlay to'xtatib qo'yishi mumkin.

I.P. Pavlov oliy nerv faoliyati turlari bo'yicha itlarni guruhlariga ajratish tamoyillariga nerv sistemasining quyidagi uchta asosiy xususiyatlarini kiritgan:

1. Nerv jarayonlarining kuchlari – qo'zg'alish hamda tormozlanish, xususan, differensiyalanishning paydo bo'lish tezligi va uning doimiyligi;

2. Qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining o'zaro tenglashish darajasi;

3. Nerv jarayonlarining harakatchanligi, ya'ni bir nerv jarayonining ikkinchisi bilan almashinish tezligidagi jadallik;

Oliy nerv faoliyati 4 ta asosiy turlarga bo'linadi:

- a) Kuchli, qo'zg'aluvchan, nomutanosib-qiziqqon;
- b) Kuchli, mutanosib, harakatchan – tez ta'sirlanuvchan;
- v) Kuchli, mutanosib, bosiq-sovuqqon;
- g) Zaif nerv tizimli – dilgir.

Qiziqqon tipli itlar ancha serg'ayrat va serharakat hisoblanib, o'rgatishga jadal kirishuvchan, shartli reflekslarni tez hosil qilishda

farqlanuvchan bo'ladi hamda bu kabi reflekslar ularda mustahkam saqlanib qolinib, hayvonning toliqishi asta-sekinlik bilan ro'y beradi.

Tormozlanish jarayoni bosh miyada qiyinchilik bilan yuzaga keladi va uning barqaror saqlanib qolishi qiyin kechadi, shu sababdan ham u taqiqlovchi buyruq - "fu!" ni bajarishga hamda bir joyda tik turishga salbiy tarzda aks etadi, masalan "yot!", "o'tir!" va shu kabi boshqa buyruqlarni berganda ham itlar turgan joyidan qo'zg'alib, yurib ketishi mumkin.

Kuchli qo'zg'aluvchan itlarda qo'zg'atuvchi omillarning tabaqalanishi ancha sust, noaniq va beqaror bo'lib, asosan hayvonni yengil qidiruv ishlari va umuman qidiruv xizmatlariga tayyorlashda o'zining salbiy ta'sirini namoyon qilmasdan qolmaydi. Uning asosiy sababi kuchli qo'zg'aluvchanlik va tormozlanish jarayonining sustligi hamda tormozlanish ko'nikmasining barqaror bo'lmasligi hisoblanadi.

Qiziqqon tipli itlarning beqiyos qimmatli sifati jonivorlarning ish jarayonidagi faolligi va tez toliqmasligi bilan baholanadi.

Tez ta'sirlanuvchan tipli itlar qiziqqon tipli itlarning ko'plab umumiy xususiyatlariga ega bo'lib, ular ham o'ta serharakat va serg'ayrat hisoblanishadi, bu kabi itlar tabaqalanishning aniqligi va pishiqligi, ijobiy shartli reflekslarning jadallik bilan hosil bo'lishi hamda ularning mustahkamligi va doimiyligi bilan ajralib turadi. Bunday itlar juda kam hollarda toliqadi. Xizmat jarayonida ular ishlashdan bosh tortishmaydi. Bularning hammasi itlarning bosh miya po'stlog'ida ro'y berayotgan qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining nisbiy ravishda o'zaro tenglashishining natijasidir.

Sovuqqon tipli itlar bosiqqligi, kamharakatligi va hatto sustkashligi bilan ajralib turadi.

Itlarning miyasidagi qo'zg'olish va tormozlanish jarayonlari o'zaro nisbiy tenglik holatida bo'lib, shartli reflekslar va tormozlanish ko'nikmalarini hosil qilish imkoniyatlarini yaratadi, mustahkam saqlanib qolinadi hamda doimiyliligi bilan ajraladi. Odatlantirilgan tabaqalanishlar shartli reflekslarni hosil qilishi kabi bu jarayon ham bir muncha sekinlik bilan, biroq benuqson ravishda ro'y beradi. Mutanosiblashgan, bosiq turdagi itlar it o'rgatuvchidan qunt-matonat bilan, astoydil mehnat qilishni talab etadi va mashq qildirish jarayonlarida itoatkorlik hamda chidamliligi bilan boshqa tiplardan farq qiladi.

Dilgir tipli itlar esa juda ko'p hollarda ham salbiy, ham tormozlovchi shartli reflekslarni hosil qildirishga birmuncha o'jarlik qilishadi. Agarda ular hosil qilingudek bo'lsa, juda sekin ro'y beradi va barqarorligi bilan ajralib turmaydi, ya'ni tashqi ta'sirlar natijasida juda tez to'xtab (tormozlanib) qoladi. Bu tipdagi itlar qo'rqqoligi, tez toliquvchanligi va oliy nerv faoliyatining sustligi bilan farq qiladi. Bunday itlar o'rgatish va xizmat ko'rsatishga hamma vaqtda ham yaroqli bo'lavermaydi.

Itlarning tur xususiyatlarini it o'rgatuvchilar doimiy ravishda hisobga olib borishi lozim bo'lib, u hayvonda shartli reflekslarni hosil qilishni yengillashtirishda ancha-muncha asqotadi. Ayniqsa tez qo'zg'aluvchan va qiziqqon itlarni o'rgatish paytida o'rgatuvchining o'ta ehtiyotkorlik bilan yondashishini talab etadi, chunki bu kabi itlarda qo'zg'alish jarayoni tormozlanish jarayonidan bir qadar ustun turadi.

Kuchli nerv qo'zg'aluvchanligiga ega bo'lgan itlarni qiyin masalalarni hal etishda, masalan yaqin qidiruv ishlariga o'rgatishda

nixtab turish, ya'ni bir usulni 3-5 va undan ham ortiq marotaba bajarishga majbur qilish yaramaydi. Qo'zg'aluvchan tipdagi itlar tormozlanish jarayonini haddan tashqari zo'riqtirib iz, buyum va boshqa narsalarning hidlarini farqlash va toqat qilib bir joyda jim turish xususiyatlarini yo'qotadi. Faqatgina bosqima-bosqich olib boriladigan mashq jarayonlarigina itlarni chiniqtiradi hamda ularda sabr qilib turish va mehnatga layoqatlilik xususiyatini tarbiyalaydi, ya'ni tormozlanish jarayonidan ustun bo'lgan qo'zg'alish jarayonini muvozanatlashtiradi.

Tez ta'sirlanuvchan tipdagi itlarni o'rgatish jarayonida alohida yondashishni talab etmaydi, faqatgina oddiy usullardan murakkablariga o'tish ketma-ketligiga rioya qilinsa bas, ya'ni itlarning nerv sistemasini zo'riqtirmaslik va shuning bilan birga ish jarayonida ro'y beradigan uzilishlarga yo'l qo'ymaslik kerak.

Sovuqqon itlarni o'rgatish jarayonida to'xtaladigan bo'lsak, bunda it o'rgatuvchisi mazkur itlarning individual xususiyatlarini ya'ni nerv jarayonlarining harakatsizligini inobatga olib buyruqlarni tez-tez almashtirmasligi lozim.

Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqqan holda it o'rgatuvchilari itlarni o'rgatish uslubini hayvonlarning individual xususiyatlariga bog'lagan holda, o'rgatish jarayonida vazminlik va sabr-bardoshni saqlashlari lozim, ulardan asabiylashmaslik, itlarga baqirib-chaqirish, do'q-po'pisa qilishga va umuman itlarga dag'al munosabatlarda bo'lishga yo'l qo'ymaslik talab etiladi. It o'rgatuvchisi hayvonni o'rgatish jarayonida chaqqon, serg'ayrat va kuzatuvchan bo'lishi hamda o'rgatilayotgan itlarning kayfiyatini izchil nazorat qilib borishi lozim.

Bularning barchasi it o'rgatuvchilarga o'z oldiga qo'ygan vazifalarni tez va sifatli bajarishida qo'l keladi.

Nerv sistemasi va uning o'rgatishdagi ahamiyati

Itlarda og'ziga go'sht solish bilan og'iz bo'shlig'ida refleksli so'lak va boshqa hazm qiluvchi suyuqliklar ajrala boshlaydi. Birdaniga yoqilgan yorug' chiroq ko'zni yumishga majburlaydi. Bu reflekslar hayvonlarda tug'ma bo'ladi yoki bu reflekslar shartsiz reflekslar deyiladi, chunki bu refleks sodir bo'lishi uchun hiech qanday qo'shimcha shartlar keragi yo'q.

Shartsiz reflekslar tashqi muhit va organizmning ichidagi qo'zg'atuvchilar (ochlik, chanqoq, jinsiy aloqa va h.k.) ta'siri natijasida sodir bo'ladi.

Paydo bo'lishiga qarab ular oddiy va murakkab shartsiz reflekslarga bo'linadi. Oddiy to'g'ri reaksiyalarga ko'z qorachig'ining qisqarishi, aks etish va hokazolar kiradi. Murakkab tug'ma shartsiz reflekslar ichiga ko'pgina mayda oddiy tug'ma shartsiz reflekslar kiradi. Masalan, butun organizmning harakatlanishi (itning yugurishi). Shuning uchun shartsiz reflekslarning oddiy va murakkablarga bo'linishi nisbiy hisoblanadi.

Hayvonlarning xulqi va hayoti ko'pgina oziq-ovqat, himoyalaniş va boshqa shartsiz reflekslar bilan belgilanadi.

Tug'ma reflekslar bilan belgilangan hayvonlarning xulqi instinktiv deyiladi.

Instinkt (tug'ma his) – bu murakkab shartsiz refleks bo'lib, hamma instinktlar ovqat, havo olish, himoyalaniş, naslini tarbiyalashga qaratilgan. Bularning hammasi doimiylik maqsadga muvofiqlik bilan

ta'riflanadi. Lekin o'rgatishda o'ziga xos individual tomonlari ham bor. Bitta ota-onadan tug'ilgan, bitta egadan tarbiya olgan xizmat (yoki ovchi) itlar biri oson, biri qiyin o'rgatiladi.

Shartsiz reflekslar, shu jumladan instinktlar organizmning o'zgarmas shartlarga moslashishini ta'minlaydi. Lekin faqat shartsiz reflekslar hayvonlarni murakkab va o'zgaruvchan sharoitlarda yashashini ta'minlay olmaydi. Bunday sharoitlarda muhit munosabati shartli reflekslar bilan amalga oshiriladi.

Instinktlar ikkita guruhga bo'linadi: hayvonning umrini asrab qoladigan instinktlar (oziqlanish, himoyalaniish, aniqlash) va o'zini nasl turini asrash (jinsi va ota-onalik).

Instinktlar nasldan-naslga o'tadi, lekin ularning yuzaga chiqarilishining shakli, darajasi va muhitning tashqi ta'siri hamda organizmining fiziologik holatiga bog'liq. Demak, odatlanish instinktlariga sezilarli o'zgarishlar kiritadi.

Shartli reflekslarni ishlab chiqarish usulidan foydalanib instinktlarni "to'g'rilash" mumkin. Eski instinktlar yo'qolishi va yangi instinktlar rivojlanishi hayotning yangi shartlari bilan yaqin bog'langan yoki inson tomonidan itga qo'yilgan yangi talablar bilan bog'langan.

Shartli refleks – hayvon organizmining shartli qo'zg'atuvchining ta'siriga javob reaksiyasi.

Qachon it o'zini egasiga o'rgansa shunda egasini boshqa odamlardan ajratib oladi. Shunga o'xshab it birorta buyruqni bajarishi uchun oldindan o'rganishi kerak.

Shartli refleks jiddiy shaxsiy va doimiy emas, ular sharoit o'zgarganda yo'qolib ketadi. Agarda it bilan doim amaliy mashg'ulotlar o'tilmasa, ishlab chiqarilgan shartli reflekslar yo'qolib ketadi.

Shartli reflekslar shartsiz reflekslar bazasida hosil bo'ladi va itning xulqiga katta ta'sir etadi. Shunday qilib, shartsiz va shartli reflekslarning yig'indisi itlarning hamma murakkab xulqiga sabab bo'ladi.

Shartli reflekslar itlarni tashqi muhit bilan muloqotda bo'lganda tug'iladi. Shartli reflekslar faqat belgilangan sharoitlarda shaxsiy reflekslar bazasida hosil bo'ladi va o'sha belgilangan sharoitlar o'zgarsa shartli reflekslar yo'qolib ketadi, bu yo'qolish organizmni hayot sharoitiga yaxshiroq moslashishga imkon beradi.

Belgili ta'sirlar bilan inson itda xoxlagan shartli refleks ishlab chiqarishi mumkin va shu reflekslar bilan odam itning xulqini boshqaradi va xizmat maqsadlarida ishlatadi.

Bu shunday amalga oshiriladi: buyruqni va qo'zg'atuvchini birga olib borish kerak, shunda itda shartsiz refleks paydo bo'ladi. Masalan, o'rgatuvchi itni ushlab "o'tir" deb, bir vaqtda itning o'zida tasmasidan ushlab, orqaga tortib, chap qo'li bilan itni beliga o'tadigan joyga bosib turishi kerak. Bu itni o'tirishga majburlaydi.

It tasmasini qo'pol tortish – bu shartsiz qo'zg'atuvchi. Shu harakat davomida itda shartsiz refleks paydo bo'ladi va it o'tiradi. Bir necha kun davomida shu tartibda ish yuritilsa, it "o'tir" degan buyruqga bo'ysunadi.

Bu ko'nikmaga shartli refleksni tezroq ishlab chiqarish uchun it bo'ysunib o'tirgandan so'ng unga rag'batlantirish tariqasida ozuqa berish kerak (bir bo'lak go'sht, non va hokazo). Shu usulda har xil buyruqlarga shartli refleks ishlab chiqariladi.

Shartli reflekslar, nafaqat alohida qo'zg'atuvchilar bilan ishlab chiqariladi, balki qo'zg'atuvchilar to'plami bilan shartli refleksni ishlab chiqarish mumkin.

O'rgatuvchi - bu qo'zg'atuvchilar yig'indisi. Mashg'ulotlar davomida turli xil qo'zg'atuvchilar bilan ta'sir qilinadi: faqat o'ziga xos individual hid, ovoz (buyruq, o'q ovozi va h.k.), ishora harakati (tasmani tortish, beliga bosish va h.k.), ozuqa (non, go'sht) va h.k.

Shartli reflekslarni hosil bo'lish shartlari

Shartli refleksning hosil bo'lishi uchun ikkita qo'zg'atuvchi tanlab olinadi. Biri shartli sifatida, ikkinchisi shartsiz sifatida. Bu ikkala qo'zg'atuvchi bir vaqtda itga ta'sir qilinishi kerak, shunda shartli refleks ishlab chiqariladi, masalan, "Yonimga" buyrug'i berilib, 1-2 sekunddan keyin shartsiz qo'zg'atuvchi bilan ta'sir etish kerak, ya'ni itning bo'ynidagi tasmani o'rta me'yorda tortish kerak.

Boshida "yonimga" tovush buyrug'iga it quloq solib, mo'ljallash refleksi paydo bo'ladi. Bir necha marta "yonimga" degan so'z bilan itning bo'ynidagi ip tortilsa mo'ljallash refleksi yo'qoladi va shu buyruqdan keyin itda o'rgatuvchi yonida harakatlanish refleksi tug'iladi.

Refleks – bu organizmning shartli va shartsiz qo'zg'atuvchilarning ta'siriga javob reaksiyasidir.

Shartli qo'zg'atuvchilar yetarli darajada kuchli bo'lishi kerak. Kuchsiz shartli qo'zg'atuvchilarga reflekslar sekin ishlab chiqariladi va reaksiya bo'sh, kuchsiz bo'ladi. Shuning uchun it o'rgatilyotganda (dressirovka) buyruqlar yetarlicha kuchsiz va aniq bo'lishi kerak. Shunda shartli reflekslar paydo bo'ladi va it ularni g'ayrat bilan bajaradi.

Shartli qo'zg'atuvchilar haddan tashqari ko'p bo'lmasligi kerak, bu asabi yomon itlarda shartli reflekslarni ishlab chiqarilishini kechiktirishi mumkin, alohida hollarda umuman refleks tug'ilmasligi mumkin.

Shartsiz refleks asosida ishlab chiqarilgan shartli reflekslarni paydo bo'lish shartlaridan biri bu asab markazini qo'zg'atilish darajasi hisoblanadi. Masalan, chala och holatdagi itda oziq-ovqat asab markazi qo'zg'atilgan, shuning uchun shartli reflekslarni ovqat berish (bir bo'lak go'sht) bilan mahkamlansa, refleks tez ishlab chiqariladi.

Shartli reflekslarni hosil bo'lishiga atrof-muhit sharoiti katta ta'sir qiladi. Juda katta miqdorda tashqi qo'zg'atuvchilar, masalan ko'p odamlarning harakatlanishi, hayvonlar, transport, har xil tovushlar, signallar va boshqalar kerakli shartli reflekslarni ishlab chiqarishni qiyinlashtiradi. Chunki tashqi qo'zg'atuvchilar itni chalg'itadi, itning miyasi boshqa narsalar bilan band bo'ladi.

Itni o'rgatishni kuchli tashqi qo'zg'atuvchilar yo'q joyda boshlash kerak. Hatto o'rgatuvchilar ham bir-biridan ancha uzoqda bo'lishi kerak. Keyinchalik shartli reflekslar ishlab chiqarilgandan keyin atrof-muhit sharoitini sekin-asta murakkablashtirish kerak va shu darajagacha sharoitni og'irlashtirish kerakki, it bimalol har qaysi og'ir vaziyatda buyruqni bajara oladigan bo'lishi kerak.

Itni o'rgatishda organizmning ichki muhitini hisobga olish kerak. O'rgatishdan oldin itni biroz aylantirish kerak, quvug'ini va katta ichagini bo'shatib olish kerak. Mabodo it kasal bo'lsa mashg'ulotni to'xtatish lozim.

Itni o'rgatishdan oldin ob-havoga e'tibor berish kerak. Chunki havoning harorati baland yoki pastligi, qattiq shamol, yomg'ir, qor va boshqalar it o'rgatishda salbiy ta'sir qiladi.

Tabiiy va sun'iy shartli reflekslar

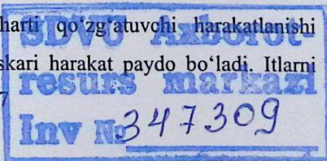
Yaxshi mahkamlangan shartli reflekslarni odat yoki tajriba deb aytsa ham bo'ladi. Hamma hayvonlar atrof-muhitga qarab o'zlarining odatlarini yoki tajribasini ishlatishadi. Hayot sharoitlari o'zgarishi bilan odatlari ham o'zgaradi, bu tashqi muhitga yaxshiroq moslashishga imkon yaratadi.

Ovqatga, ovqat hidiga bo'lgan refleks bu tabiiy refleks hisoblanadi. Bu bilan shartli qo'zg'atuvchilar tabiiy shaklda shartsiz qo'zg'atuvchilar bilan bog'langan deb aytish mumkin. Bunday reflekslar juda tez rivojlanadi va uzoq saqlanadi.

Tovushli (buyruq, qo'ng'iroq), ko'rish qobiliyatiga tegishli (ishora, lampochka nuri), hidli va boshqalar orqali ishlab chiqarilgan shartli reflekslar sun'iy hisoblanadi.

Bunda shartli qo'zg'atuvchi shartsiz qo'zg'atuvchiga to'g'ri munosabatda emas, faqat ular bilan bir vaqtda sodir bo'ladi. Oddiy o'rgatish orqali it hayotida bunday sun'iy shartli reflekslar ko'payib ketadi. Lekin bu sun'iy reflekslar ancha qiyinchiliklar bilan paydo bo'ladi va tabiiy reflekslarga o'xshab u darajada mustahkam bo'lmaydi.

Agar shartli qo'zg'atuvchi 1-2 sekunddan keyin shartsiz qo'zg'atuvchi bilan mahkamlansa unda to'g'ri mos keladigan shartli refleks paydo bo'ladi. Shunda shartli qo'zg'atuvchi harakatlanishi natijasida shartli keskinlik bilan teskari harakat paydo bo'ladi. Itlarni

o'rgatishda ular har xil to'g'ri mos keladigan shartli reflekslar ishlab chiqarishga harakat qilinadi.

Masalan "O'tir" degan buyruqni it eshitishi bilan o'tiradi. Uzoq (5 minutgacha) bo'lgan shartli qo'zg'atuvchining ta'siri va uni shartsiz qo'zg'atuvchi bilan kechroq mahkamlansa, itda biroz kechiktirilgan shartli refleks ishlab chiqariladi. O'rgatish jarayonida biroz kechiktirilgan shartli refleks birinchi buyruqni emas, balki keyingi buyruqni ko'p marotaba qaytarib, keyin shartsiz qo'zg'atuvchi bilan mahkamlash uchun ishlab chiqarilgan. Masalan "O'tir" degan buyruqni uch marta qaytarilgandan keyin shartsiz qo'zg'atuvchi bilan mahkamlanadi.

Ma'lumki, shartli refleks shartsiz refleks asosida ishlab chiqariladi. Lekin oldin ishlab chiqarilgan shartli refleks asosida yangi shartli refleks ishlab chiqarilsa bo'ladi. Bu reflekslar oliy darajadagi reflekslar deb ataladi (birinchi, ikkinchi, uchinchi). Ularni ishlab chiqarish juda qiyin va ular tez yo'qoladi.

Buning uchun boshida "o'tir" degan buyruqga shartli refleks yaratiladi. Keyin "o'tir" degan buyruqning asosida o'tirish refleksi ishoraga o'rgatiladi. Bunda qo'l bilan ishora qilinadi (ko'rish qobiliyatiga tegishli shartli qo'zg'atuvchini keltiruvchi harakatlar) va "o'tir" degan buyruq bilan tasdiqlanadi. Agarda "o'tir" degan ishora, og'zaki buyruq bilan "o'tir" deb va o'rgatuvchi itning bo'ynidagi tasmani tortsa yoki itga ozuqa berilsa, bunda shartsiz qo'zg'atuvchi qo'llanilgan bo'lib hisoblanadi, shu paytda qo'l ishorasiga shartli refleks ishlab chiqarilgan bo'lib, bu refleks ikkinchi emas, balki birinchi toifali refleks hisoblanadi.

Ijobiy va tormozli shartli reflekslar

Har xil qo'zg'atuvchilar ta'sirida asab markazini qo'zg'atish yoki tormozlanish jarayoni paydo bo'ladi. Qo'zg'alish jarayoni itlarning ushbu harakatiga asos bo'ladi. Tormozlanish jarayoni esa teskarisiga, o'sha harakatlarni to'xtatadi. Tormozlanish jarayoni asosida shartli tormozlanish (manfiy) reflekslari ishlab chiqariladi ("Fu" buyrug'iga shartli refleks ishlab chiqarish va boshqalar). Tormozlanish asosida boshqa shartli reflekslar ishlanadi, ulardan biri har xil usullarni tuzishda chidamlilik, bardoshlik bilan bog'langan shartli reflekslar ("o'tkazish", "yotqizish", "turg'izish" va boshqalar)dir. Tormozlanish asosida har xil usullar ishlab chiqariladi, bu usullardan biri hidlarni ajratish (differensirovka-kiyimlarni ajratish, kiyimga asosan odamni ajratish). Shartli reflekslarning asosida yotgan qo'zg'alish jarayoni ijobiy shartli reflekslar hisoblanadi.

O'rganish davomida har bir ishlangan tajribada bir necha ijobiy va tormozli reflekslar birga qo'shilib keladi. Bu qo'shilish itdagi murakkab harakati shaklida paydo bo'ladi va u **ko'nikma** deyiladi. Masalan, o'rgatuvchi "oldimga" deb buyruq berganda itda bir necha refleks paydo bo'ladi. Birinchidan eng qiyin refleks ishga tushadi, bunda it o'rgatuvchining oldiga yaqinlashadi, keyin it o'rgatuvchining oldiga o'tiradi va nihoyat shartli refleks paydo bo'ladi, bunda it o'tirgan holatni ushlab turadi.

Birin-ketin o'zaro bog'langan shartli reflekslar tajribaga kiradi. Qancha tajriba mustahkam bo'lsa shuncha it o'z vazifalarini aniq bajaradi. Tajriba ijobiy va salbiy bo'lishi mumkin. Masalan it o'rgatuvchi ishida xato qilib, har bir darsda har xil buyruqlarni belgili ketma-ketlikda talab

qilganda itda salbiy tajriba rivojlanadi. Keyinchalik it birinchi buyruqni eshitgandan keyin uni tajribali bajaradi. Qolgan tajribalarini buyruqsiz ketma-ket bajaradi.

Shuning uchun it o'rgatilganda buyruqlarni ketma-ket emas, balki aralashtirib berish kerak.

Tajribani bajarishdan oldin amalda, masalan, lanj, kam qo'zg'aladigan itni 1-2 minutga o'tqizib qo'yish kerak, keyin "hidla" deb buyruq berish tavsiya qilinadi. It qizg'in ravishda ishlaydi, chunki oxirgi buyruqni miya baland qo'zg'algan holatida bajaradi. Shunday qilib, miyada ikkita jarayon kechadi: qo'zg'alish va tormozlanish. Ular bir-biriga o'tadi, bu ikkita jarayon doimiy harakatda bo'lib, hayvonning oliy asab faoliyatiga shart qo'yiladi.

Miya qobig'ida tormozlanish jarayoni

Oldin ishlab chiqarilgan refleks, masalan "yot", it uni bajarmadi, shu paytda begona odam o'tgan bo'lishi mumkin yoki mushuk, biror narsa portlasa va boshqalar. Buni sababi shuki, yangi kuchli qo'zg'atuvchi, yangi qo'zg'alish natijasida miyada tormoz jarayoni paydo bo'ladi. Qancha shartli refleks buyruqga mustahkam bo'lsa, shuncha tormozlanish kuchsiz va kam vaqt bo'ladi va teskarisiga. Bir kuchli g'aroyib qo'zg'atuvchining oqibatida itga buyruq berilganda shartli refleks yuzaga chiqmasdan to'xtalib qolsa, unda bu holat tashqi tormozlanish deyiladi. It o'rgatishning tashqi muhit tinch, chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar yo'q joyda boshlash kerak, keyin sekinlik bilan sharoitni og'irlashtirish kerak, shunda g'aroyib qo'zg'atuvchilarni ta'sir kuchi tashqi tormozlanuvchi ma'nosini yo'qotadi (so'ngan tormoz).

Shuni e'tiborga olish kerakki, agarda itlar yoshligidan har xil narsalar va hodisalardan doimo va to'g'ri tanishgan bo'lsa, shunda itlar g'ayritabiiy qo'zg'atuvchilarga tez o'rganib va yengillik bilan ularni "hazm" qilishadi.

Kuchli qo'zg'atuvchilar ta'sirida, masalan, urg'ochi itning hidi, itning biror joyi og'rib tursa, qovug'i to'lib ketgan bo'lsa, tashqi tormozlanish shartli reflekslarni to'xtatib qo'yishi mumkin.

Chegaradan chiqqan yoki saqlanadigan tormozlanish nihoyatda kuchli qo'zg'atuvchilar yoki o'rta kuchli qo'zg'atuvchilarni uzoq muddat ta'sir etishi natijasida saqlanuvchi tormozlanish vujudga keladi. Bu qo'zg'atuvchilar miya qobig'idagi asab katakchalarining ish faoliyatini chegarasidan chiqib ketadi va ular qo'zg'alish bilan emas, balki tormoz (to'xtalish) bilan javob beradi. Bu harakat nerv (asab) katakchalarini ozg'inlanishdan saqlaydi.

Shuning uchun it o'rgatish amaliyotida haddan tashqari kuchli qo'zg'atuvchilarni ishlatish mumkin emas. Ayniqsa asab sistemasi kuchsiz itlarga bitta usulni qayta-qayta ko'p qaytarish mumkin emas. Masalan, it o'rgatuvchi qayta-qayta bitta mashg'ulotni itdan talab qilaversa it o'sha talabni umuman bajarmaydi.

Tashqi va saqlanuvchi tormozlarni asab sistemasida doimo tegishli qo'zg'atuvchilarning ta'sirida o'zi paydo bo'ladi. Ularni ishlab chiqarish kerak emas. Shuning uchun ularni shartsiz yoki passiv tormozlanish deb ataladi. Bundan tashqari bosh miya qobig'ida tormozlanishning boshqa turi ham o'tadi. U faqat belgili sharoitlarda paydo bo'ladi. U asta-sekinlik bilan ishlab chiqadi. Ba'zan uzoq saqlanadi, shuning uchun ham uni shartli yoki aktiv tormozlanish deb ataladi.

Shartli tormozlanishni ishlab chiqarishning asosiy shartlaridan biri bu shartli qo'zg'atuvchini shartsiz qo'zg'atuvchi bilan hyech yoki umuman mustahkamlamaslik kerak.

Ma'lumki, shartli reflekslar doimiy emas, ular vaqtinchalik, ularni tug'dirgan sharoitlar o'zgarsa ular g'oyib bo'ladi. Reflekslarning o'tishi uchun tormozlanish paydo bo'lishi sabab bo'ladi. Kuchsiz shartli reflekslar kuchli shartli reflekslardan tezroq esdan chiqadi. Qancha kuchli shartsiz refleks bazasida ishlab chiqarilgan shartli refleks bo'lsa, shuncha u refleks sekinlik bilan esdan chiqadi. Asosan o'zini himoya qilish reflekslari itlarda sekin ko'chadi.

Agarda shartli qo'zg'atuvchini bir-ikki marta shartsiz qo'zg'atuvchi bilan mustahkamlasa shunda esdan chiqqan reflekslar yana esga tushishi mumkin.

O'rgatilgan itlar bir-biriga o'xshash qo'zg'atuvchilarni saralashga qodirlar. Masalan 3-4 odam o'zlarini narsalarini tashlashadi, odamlardan bittasi o'zini qo'lini hidlatadi. Hidiga qarab tanlanadigan narsaga miya qobig'ida qo'zg'alish jarayoni o'tadi, boshqa narsalarni hidlariga tormoz jarayoni o'tadi. Shu tormozlanish (differensial) yordamida it kerakli narsani boshqalardan ajratib oladi.

Qancha qo'zg'atuvchilar bir-biridan kam farq qilsa, shuncha differensial tormozlanish keyinroq paydo bo'ladi, shunga bu jarayon asab kataklarining ishida ko'proq tirishishni talab etadi.

Itlarning xulqini boshqaradigan reaksiyalar

(teskari harakatlar)

Tashqi muhitdagi va it organizmining ichki muhitdagi g'ashlikni keltiruvchi harakatlarga paydo bo'lgan reflekslarni itning xulqi yuzaga

chiqadi. Instinkt reaksiyalari – tug‘ma his teskari harakatlari nasldan-naslga o‘tadi, lekin ularning shakli va darajasi it organizmining holatiga va tashqi muhitiga bog‘liq. Instinktlar hayot davomida ko‘p shartli reflekslar bilan to‘ldiriladi, katta itda ularning yuzaga chiqishi qiyinlashadi va ular murakkab reaksiyalarni tashkil etadi (javoban harakatlar).

Itlarda keyingi murakkab reaksiyalar yuzaga chiqadi: oziq-ovqat, himoya, mo‘ljallash, jinsiy.

Oziq-ovqat reaksiyasi: och itlarda yuzaga chiqadi va bu reaksiya ovqatni topish va yemoqqa jo‘natiladi. Bu reaksiyaga bir necha har xil oziq-ovqat reflekslari kiradi (ovqatni ushlash, g‘ajish, yirtish, yutish, so‘lak ajralishi). Himoyalanish reaksiyasi itga xavf-hatardan qochishga imkoniyatini yaratadi. Bu reaksiya 2 ta shaklga bo‘linadi: aktiv himoya va passiv himoya.

Aniqlash reaksiyasi yangi qo‘zg‘atuvchi ta’sirida yuzaga chiqadi. Bu reflekslar taqiqllovchi yoki “bu nima?” refleksi deb ataladi. “Bu nima?” refleksida it o‘sha kursantni hidlaydi, quloq soladi, boshini qo‘zg‘atuvchi tomonga burib, ehtiyot, sezgir bo‘ladi. Hayot davomida bu tug‘ma refleks murakkablashadi va shu refleks orqali it nafaqat yangi sharoit bilan yoki notanish qo‘zg‘atuvchi bilan tanishadi. Balki u murakkab harakatlar qiladi, masalan yo‘qolgan egasini topishga intiladi.

Aniqlash refleksi bilan boshqa reflekslar paydo bo‘ladi. Agar aniqlash oqibatida yangi qo‘zg‘atuvchi himoyalanish harakatini qilsa unda it unga tashlanadi yoki qochadi, bu degani aniqlangan refleks himoyalanish aktiv yoki passiv refleks formasiga aylanadi. Agar aniqlash refleksi ovqatga paydo bo‘lsa, u ovqatlanish refleksiga o‘zgaradi.

Jinsiy reaksiya jinsiy qo'zg'alishda paydo bo'ladi va ko'payish jarayonini ta'minlaydi. Jinsiy va ota-onalik reflekslari ichki va tashqi g'ashlikni keltiruvchi harakatlar bilan birgalikdagi ta'siri oqibatida paydo bo'ladi. It o'rgatilganda bu reflekslar ishlatilmaydi. Lekin bu reflekslarni katta kuch bilan kelishi boshqa reflekslarni tormozlantiradi va o'rgatishga xalaqit beradi. Biron murakkab reaksiyani paydo bo'lishining asosida belgili instinkt yotadi, instinktlar esa nasldan-naslga o'tadi. Demak, belgili reaksiyani yuzaga chiqishida nasl muhim ahamiyatga ega. Agar itning ota-onasida aktiv himoyalaniş reaksiyasi rivojlangan bo'lsa, unda bu itda ham bunday reaksiyalar rivojlangan bo'ladi. Lekin tug'ma reaksiyalar yuzaga chiqishi hayotning sharoitlariga hamda yig'ilgan odatlarga (shartli reflekslarga) ham og'liq. Ular u yoki bu reaksiyalarni yuzaga chiqish sifatini o'zg'artirishi mumkin. Nasl xususiyatlariga, fiziologik axvoliga va hayot sharoitlariga (tarbiyasiga) bog'liq bo'lgan asosiy murakkab reaksiyalar itlar xulqida har xil darajada ko'rinadi.

Itlarni o'rgatishda boshqaruvchi reaksiyalari haddan tashqari katta ahamiyatga ega. Aktiv himoya reaksiyasi yaxshi rivojlangan itlarni izlash-qorovullash va qo'riqlash xizmatlari uchun o'rgatiladi. Agar itni aniqlash reaksiyasi yaxshi rivojlangan bo'lsa uni narkotik moddalar, mina izlash xizmatlari uchun o'rgatiladi. Agar itda oziq-ovqat reaksiyasi rivojlangan bo'lsa, unda bu itni o'rgatish davomida ko'proq rag'batlantirish sifatida ozuqali qo'zg'atuvchilarni ishlatish kerak.

Bir necha asosiy reaksiyalar itlarda teng darajada ko'rinadi, bu hol aralash ustunlik qiluvchi reaksiyalar deyiladi. Masalan, jaxldor va qo'rqqoq itlar uchraydi, ularnig teng darajada aktiv himoya va oziq-ovqat reflekslari yoki mo'ljallash va passiv himoya reflekslari rivojlangan.

Boshqaruvchi reaksiyalarni aniqlash

Itida qaysi reaksiya boshqaruvchi reaksiyaligini aniqlash uchun itni har xil qo'zg'atuvchilar bilan ta'sir qildirib, tekshiruvdan o'tkazish kerak. Shu maqsadda it uchun yangi sharoit ta'minlanadi. Oziq-ovqat va himoyalaniish reaksiyalarini qo'zg'atish uchun ovqat va itlarga begona bo'lgan odamlarni ishlatishadi. Izlanishni ertalab ovqatlanish oldidan yoki ovqatlangandan 4 soatdan keyin olib borishni tavsiya etiladi. Izlanishda 2 ta yordamchi, instruktor va kinologlar qatnashadilar.

Izlanishda qatnashayotgan shaxslar yashirinishadilar va bog'langan itlar yangi sharoitda kuzatishadi (egasi ketishiga qanday reaksiya qiladi). Keyin yordamchilardan biri shovqin qilib bir oz vaqtdan keyin yashiringan joydan chiqib bimalol 5-6 metr naridan o'tib boshqa joyga yashirinadi. Bu chiqishning maqsadi itni bimalol asta-sekin ketayotgan odamga nisbatan bo'lgan reaksiyasini aniqlash. Birinchi yordamchi ketishi bilan qarama-qarshi tomondan instruktor signalidan so'ng qo'lida qamchi bilan ikkinchi yordamchi chiqib keladi va tezlik bilan itga yaqinlashib aktiv hujum qiladi, keyin yana yashirinadi. Keyin o'rgatuvchi chiqib keladi (egasi), it oldiga biron ovqat qo'yadi va u ham yashirinadi. It ovqatga urinishi bilan qo'lida qamchi bilan ikkinchi yordamchi chiqib itga yana hujum qiladi va itning oldidan ovqatni olishga harakat qiladi.

Shunaqa ikki harakatdan so'ng ikkinchi yordamchi yashirinadi. Shu bilan ustunlik qiluvchi reaksiyani aniqlash tugatiladi. Yangi sharoitda ovqatga va yordamchilarning harakatiga itning reaksiyasini kuzatish asosida solishtirish yo'li bilan xulosa chiqariladi, qaysi reaksiya boshqaruvchi, qaysi reflekslar eng kuchli bo'ldi.

Boshqaruvchi reaksiyani aniqlashda navbatdagi asosiy belgilarni qo'llaydi:

It aktiv himoya reaksiyasi bilan sharoit o'zgarishiga tez ta'sirlanadi. Birinchi yordamchi chiqqanda mo'ljalli reaksiya himoya reaksiyasiga o'tadi; u odamga tashlanadi, hurkiydi. Ikkinchi odam chiqqanda itning harakati yanada faollashadi. Ovqat yeganda g'ashiga tekkanda odamni topishga harakat qiladi va ovqatlanishga darrov qaytmaydi.

It passiv himoya boshqaruvchi reaksiyasi bilan sharoit o'zgarishi bilan qo'rquv bilan har tomonga qaraydi, birinchi yordamchi paydo bo'lganda qarama-qarshi tarafga qochishga harakat qiladi, ovqat yeganda g'ashiga tegsa yana qarama-qarshi tarafga qochishga harakat qiladi va yerga yopishadi. Ovqatni to'xtab-to'xtab yeydi yoki umuman ovqatlanmaydi.

It oziq-ovqatni boshqaruvchi reaksiyasi bilan sharoit o'zgarganda birinchi yordamchiga erkanadi, ikkinchi yordamchiga tashlanadi. Ovqatni katta ochko'zlik bilan iste'mol qiladi va g'ashiga tekkanda e'tibor bermaydi.

It aniqlash boshqaruvchi reaksiyasi bilan sharoit o'zgarganda quloq soladi, yerni hidlaydi, har tomonlarga qaraydi. Birinchi yordamchi o'tganda oldiga talpinadi, hidlaydi va ovqatni darrov yemaydi. G'ashiga tekkanda himoya reaksiyasini yuzaga chiqarmaydi.

Aniqlash reaksiyasi boshqa narsalardan oldin keladi va ular tez almashadi. Boshqaruvchi reaksiyasi bo'lib bu reaksiya juda kam uchraydi.

Reaksiyalarni yuzaga chiqish darajasi hisobga olinib, it o'rgatuvchi ularni o'rgatish jarayonida ishlatishi kerak. O'rgatish jarayonida bir xil

reaksiyalarni kuchaytirish yo‘li boshqalarni kamaytirishi mumkin. Masalan, “ozuqani rad etish” usulida ovqatga talpinish instinkti yo‘qoladi, buning uchun himoya reaksiyasi “o‘z-o‘zini himoya qilish instinkti” ishlatiladi.

Ustunlik qilish reaksiyasini aniqlashni o‘rgatish kursining boshida va oxirida o‘tkazilishi tavsiya qilinadi.

Xizmat itlarinig oliy asab faoliyatining turlari

Tinimsiz (xolerik) turi – bu tur o‘zini-o‘zi to‘xtata olmaydigan, juda jaxldor, nerv jarayoni harakatchan, bo‘layotgan hodisaga o‘zini to‘xtatib tura olmaydi. Hidni sezish qobiliyati sezgir emas, sharpani tez sezadi, shuning uchun bunday itni qorovullik joylariga qo‘yishga bo‘ladi. O‘rgatish bu turdagi itlar uchun ko‘p vaqt kerak bo‘ladi, lekin yaxshi o‘rgatilsa, bu itlar ko‘p harakatchan bo‘lib, charchamaydigan yaxshi xizmat qiladigan itlar turkumiga kiritsa bo‘ladi. Bu turkumdagi itlar o‘ziga xos xarakterda bo‘lgani uchun asab sistemasi yomonligi sababli ko‘proq asab kasalligiga duchor bo‘ladilar.

Harakatchan turi (sangvinik) – bu turdagi itlarning asab sistemalari kuchli, muvozanatli, tez harakatchan, atrof-muhit ta’sirolarini oddiy darajada sezadi, yaxshi muomalali, refleksi ijobiy, buyruqni bajarishga yaxshi o‘rganadi, hid sezishi yaxshi. Bu turdagi itlarni o‘rgatish oson.

Inertli (flegmatik) – asab sistemasi kuchli, muvozanatli, lekin harakatsiz va yalqov itlar guruxidir. Ijobiy va tormoz reflekslari asta-sekin ishlab chiqariladi, lekin ko‘p vaqt yo‘qolmaydi.

Yuqorida ko'rsatilgan uchta turdagi asab sistemasi kuchli hisoblanadi, shu turga kiruvchi itlar kuchli, chidamli, asab sistemasi va mehnatsevarligi bilan boshqalardan farq qiladi.

Ta'sirchan turkum (melanxolik) – asab sistemasi kuchsiz, ayniqsa qo'zg'atish harakatga kelishi, muvozanatsizligi, shartli reflekslari kechikib ishlaydi, qisman atrof-muhitdan ta'sirlanishi tufayli tormozlanish hosil bo'ladi. Bu turdagi itlar ko'proq qo'rqqolikka duch keladi, bu itni yoshligidan noto'g'ri tarbiyalanishidan kelib chiqadi. Asab sistemasi kuchsiz bo'lib tarbiyalangan itlarga biron narsani o'rgatish yaramaydi. Ular tezda kasallik (nevroz)ga duchor bo'ladilar. Shartli tormozlanish reflekslarini yoki boshqa muhim buyruqlarni bajarish uchun itlarga juda ehtiyotkorlik bilan pog'ona-pog'ona sekin-asta o'rgatib borish kerak. Jumladan, narsani topish, iz yoki yukni, hidi orqali odamni topish kabi tajribalar o'tkazib turilishi kerak.

Masalan, bir ko'nikmani o'rgatish uchun it har doim o'rgatuvchining chap oyog'i oldida to o'rgatuvchi "Aport" degan buyruqni bergunga qadar turishi kerak. O'rgatuvchi biror-bir predmeti irg'itsa, shuni ko'rib it buyruqga asosan shu predmetni olib kelib o'rgatuvchiga berishi kerak. Ayniqsa tajribasiz it o'rgatuvchidan itga nisbatan qo'pol xatoga yo'l qo'yadi.

Masalan, o'rgatuvchi itga yo'qolgan narsani yoki izi orqali hidlab odamni topib kelishni buyuradi. It bir-ikki marta to'g'ri topib keladi. Lekin yana uch-to'rt marta itga shu vazifani ketma-ket buyuraveradi. It keyingi safardan biroz xatoga yo'l qo'ysa o'z-o'zidan xafa bo'lishi mumkin. Itga birdaniga ko'p ish buyurish juda xato ish, sekin-asta oz-ozdan chegaralangan holda ish tutish lozim.

Bosh miyadagi tormozlanish va qo‘zg‘alish jarayonlarining orasidagi munosabatlar oliy asab faoliyati turlarining bo‘linishiga asosdir (1-jadval).

1. Ushbu jarayonlarni kuchi;
2. Bosiqlik: $Q>T$; $Q\geq T$; $Q\leq T$; $Q<T$; $Q=T$
(Q - qo‘zg‘alish jarayoni, T – tormozlanish jarayoni)
3. Harakatchanlik (tezlik bilan yoki sekin bir jarayon boshqa jarayonga o‘tishi).

Jadval № 1

OAF turi	Asab jarayonlarining kuchi	Bosiqlik	Harakatchanlik
Xolerik	Kuchli	Bosiq emas, $Q>T$	Tinimsiz
Sangvinik	Kuchli	Bosiq, $Q\geq T$	Harakatchan
Flegmatik	Kuchli	Bosiq, $Q\leq T$	Inertli
Melankolik	Kuchsiz	Bosiq emas, $Q<T$	Harakatsiz

Tajriba shuni ko‘rsatadiki, harakatchan itlar bilan ishlashda asta-sekin umumiy chidamlikka bardosh qilib, itni o‘rgatib borish kerak. Masalan bir xolatda birinchi kun 3-5 sekund chidashni o‘rgatish kerak, bora-bora chidash tormoz refleksini oz-ozdan oshirib rejadagi chidash normasiga yetkazish kerak. Tez harakatchan itlarni vaqtida ko‘proq kuchli mexanik usulda jig‘iga tegish harakatlarini qo‘llash lozim bo‘ladi, bu holda it keraksiz yomon qiliqlarini kamaytiradi va bora-bora yo‘q qiladi. Masalan “yonida yurish”, “yurish tezligini kamaytirish”, “ovqat yeyishdan bosh tortmoq” kabi buyruqlarni oddiy usulda jig‘iga tegish harakatida bu turkumdagi itlar bajarmasliklari mumkin. Bu vaqtlarga it

bo'yniga bog'langan zanjirni qattiq tortib qo'yib yuborish kerak va bu usulni ko'proq takrorlab, shu buyruqni it bajarishga harakat qilishi kerak.

Bu turkumdagi itlar elektr yorug'lik nuri, qattiq ovoz va kutilmagan zarba kabi g'ashiga ta'sir etuvchi ovoz va harakatlarga nisbatan chidamli va ko'p vaqt davomida og'ir va qiyin vazifalarni bajarish qobiliyatiga egadir. Bunday itlar bilan ishlashda o'rgatish jarayonida nihoyatda ehtiyotkorlik va qunt bilan ishlash lozim. Amaliy mashqlarni jiddiy, pog'onama-pog'ona doimiy ravishda itga individual o'tkir malaka bilan yondashib ishlasa yoki o'rganib borilsa eng yaxshi kutilgan natija beradi. Agar o'rgatuvchi bu guruhdagi itlarni bosh asab faoliyatlarini nazarga olmasdan katta kuch talab qilib, tormoz jarayoniga ta'sir etaversa "nevroz" xastaligiga duch bo'lib, hafta va oy davomida bu xastalik zo'rayib ketishi mumkin. Bunday itlar faqat qidiruv bo'limlarida ishlatishga tavsiya etiladi. Haddan tashqari harakatchan itlar qidiruv bo'lim xizmatiga ham o'rgatishga yaramaydi. Asab sistemasi juda kuchli, harakatchan turdagi itlar kuchli, muvozanatli va yaxshi harakatchan asab sistemasi yaxshi va tez o'rganuvchan turdagi shartli refleksi ijobiy itlardir. Tormoz reflekslari tez ishlab chiqaradi va shu holatda mustahkam saqlanadi.

Bu turdagi itlar o'rgatilgan vaqtda hyech qanday qiyinchiliksiz ko'nikma hosil qiladi va har qanday ko'ngilsiz, o'quvsiz qiliklarni tezda yo'qotadilar. Bular chidamli hidni sezuvchan, o'rgatish jarayonida umumiy qoidaning buzilishida bosqichma-bosqich o'rganish jarayonida qiyinchiliklar yuz bersa itni ishlash sifati pasayadi va asab sistemasida xastalik paydo bo'ladi.

Asab sistemasi juda kuchli, o'zi yalqov, ishyoqmas (faoliyatsiz kam harakat) turdagi itlarni o'rgatish

Bu turdagi itlarni o'rgatishda ularni individual xususiyatlarini, kam harakatchanligini, asab sistemasi ko'tarilishi va pasayishi, keskinlik bilan teskari harakat sezgirliigi va shu kabi faktorlarini nazarga olib bu turkum itlarga individual yondoshib o'rgatish kerak.

Masalan bunday xarakterdagi itlarga har bir buyruq berishda oradagi interval vaqt ko'proq bo'lishi shart, "fu" buyrug'idan keyin birdaniga "fas" yoki teskarisiga, chunki bu buyruqlar bir-biriga teskari, bunda it tezda buyruqni tushunib olmaydi. Yoki ikkinchi "o'tir" buyrug'i, so'ngra birdaniga "yot" yoki shuni teskariga berilgan buyruqni bajara olmasligi mumkin. Ikki xil buyruq o'rtasida yetarli darajada vaqt berish lozim. Bunday buyruqni sekin bajarganligi yoki boshqa kamchiliklari uchun itga yaxshi munosabatda bo'lish shart, itga baqirmasdan, o'z asab sistemasini buzmasdan oddiy holatda o'zini tutishi kerak. Bu turkumdagi itlar buyruqni juda sekin bajarganliklari uchun o'rgatuvchi va uning shogirdi tomonidan itga tazyiq qilib badaniga urishlari og'ir shikast yetkazadi. Natijada it qo'rqqoq va passivli bo'lib, o'rgatuvchilarga nisbatan g'azablanib qaraydi. Itlar hid sezish qobiliyati orqali juda sekin sezadi. Bora-bora yaxshi seza boshlagach shartli reflekslar aniq va xatosiz ishlaydi.

Flegmatik turdagi itlarni epchil, chaqqon, yaxshi malakali o'rgatuvchilarga berish kerak, shundagina itlar yaxshi o'rganib, o'z vazifalarini tez va xatosiz bajarishni mukammal o'rganadi.

Asab sistemasi kuchli, kam harakatli, kuchiz, sezgisi past itlarni uchratish mumkin.

Bu turdagi itlarni o'rgatish haddan tashqari qiyin. Bunday itlar odatdan tashqari himoya qilish uchun, ichki ishlar qidiruv bo'lim xizmatlari, chegara bo'limlari va qorovul postlarida ishlash uchun kuchsiz asabi bo'sh itlar bu vazifaga noloyiq hisoblanadi. Har xil yoshdagi itlar yoshiga, tarbiyalanish sharoitiga va tayyorlangan darajasiga asosan yashash sharoitlari tarbiyalanishlari tayyorlangan darajasiga qarab qabul qilish mumkin. Shularni hammasini e'tiborga olmaslikning iloji yo'q. Aksincha ularni yaxshi darajada o'rgatib bo'lmaydi. Ma'lumki, qidiruv (izidan va hididan izlab topish) va qorovullik xizmatlarida malakasi yaxshi itlarni o'rgatish uchun maktablarda va maxsus yig'inlarda aniq o'quv uslublari va o'rgatish uchun qoidalar bo'lishi shart. 10-12 ta itlardan tashkil qilingan kichik bir guruhda ham har xil turdagi itlar uchraydi. Bular orasida oliy asab faoliyati reaksiyasi va boshqa bir qancha ko'rinishlari bilan bir-biridan farq qiladi.

Ularni yoshlari har xil bo'lganligi sababli o'rgatish ham ancha qiyin, yosh itlarni asab sistemasi yetarli taraqqiy etmagan, qo'rqq bo'ladi 1-2 yoshli itlar ko'proq o'rgatishga olinadi. Ba'zan yosh va katta yoshdagi itlar ham tanlab o'rgatishga olinadi. Har xil yoshdagi itlarga individual yondashish kerak, mexanik harakatlarni juda ham ehtiyotkorlik bilan ishlatish zarur. Badanini og'ritib, qo'zg'atuvchi mexanik harakatlar itlarni passiv himoya reaksiyasiga o'tishga majbur qiladi. Yosh itlar taqlidiy uslubga tez o'rganadilar. Shuning uchun (to'siqdan o'tish, jaxlini chiqarish, apportirovka va boshqalar) kabi uslublarni o'rgatish mumkin. Ayniqsa, yosh itlarni ko'p harakatchanligiga ko'proq e'tibor berish lozim. Yosh itlarni chidamlilikga o'rgatish va malakasini oshirishda juda

ehtiyotkorlik bilan o'rgatib borish kerak. 2 yoshdan oshgan itlarni o'rgatishda bir necha xususiyatlarni hisobga olish kerak.

Bunday itlarda yomon, keraksiz, yoqimsiz reflekslar ma'lum bir ko'nikmalarga o'rgatishda qiyinchiliklar keltirishi mumkin.

Xizmat itlarini o'rgatishda qo'llaniladigan qo'zg'atuvchilar

Organizm reseptorlari bilan qabul qilinadigan va oliy asab sistemasi bilan javob qaytarish harakatini chaqiruvchi hamma narsa qo'zg'atuvchi deb ataladi.

Tashqi qo'zg'atuvchi atrof-muhitdan paydo bo'ladi, ya'ni it organizmining tashqi tomonidan va sezgi a'zolari orqali ta'sir qiladi (quloq, ko'z, burun, sezish va ta'm sezish). Har bir sezgi a'zosi faqat belgili qo'zg'atuvchilarni qabul qiladi, masalan quloq tovushli buyruq, shovqin, shivirlash, otilgan tovush, ko'zlar-yorug'lik, ko'rinadigan signallar (ishora, kiyim, yorug'lik).

Ichki qo'zg'atuvchi it organizmida paydo bo'ladi (asab ixtiyorsiz harakat, nervni impuls gormonlari) va ichki organ reseptorlari bilan qabul qilinadi.

Itlar o'rgatilganda ichki qo'zg'atuvchini hisobga olgan holda tashqi qo'zg'atuvchi ishlatiladi.

O'z tabiati bo'yicha va itlarga ta'sir etuvchi usullar bo'yicha qo'zg'atuvchi quyidagicha bo'lishi mumkin.

- mexanik (zarba, itni bo'ynidan tortmoq, ukol)
- chiroq yoki ko'rinadigan (ishora, kiyim shakli, hayvon ko'rinishi)

- tovushli (buyruq, xushtak, portlash)
- elektrli (elektr tokini ishlatish)
- oziq-ovqat (ovqat, hid, ta'm)
- hidlanuvchi (odam izining hidi, harakat moddalarini hidi)

Mashqlar davomida o'rgatuvchi itni asab sistemasiga shartli va shartsiz qo'zg'atuvchilar bilan ta'sir qiladi. Ushbu qo'zg'atuvchilarni to'g'ri ishlatish uchun ularning xussiyatlarini va qo'llanilish tartibini bilish kerak.

Shartsiz refleksni chaqiradigan qo'zg'atuvchi – *shartsiz qo'zg'atuvchi* deb ataladi. Shartli refleksni chaqiradigan qo'zg'atuvchi esa – *shartli qo'zg'atuvchi* deb ataladi.

Buyruq va ishoralar asosiy shartli qo'zg'atuvchilar va ularning asosida shartli reflekslar ishlab chiqariladi.

Buyruq – murakkab tovushli shartli qo'zg'atuvchi.

Mexanik qo'zg'atuvchi

Bular navbatdagi turlarda ishlatiladi:

- itga tasma bilan ta'sir etish (tortish)
- yag'rin (xolka)ga bosish, itning beliga bosish
- itni qamchi bilan urish
- qattiq bo'yinbog' bilan ta'sir etish
- itni silash va boshqalar

O'rgatuvchining mexanik qo'zg'atuvchi ishlatishdan maqsadi shuki, itni ishlar bilan butunlay o'ziga bo'ysundirish, o'rgatuvchi xoxlagan amalni itga qildiradi. Shuning uchun o'rgatuvchi itga ta'sir

qilganda har doim yutuvchi bo'lishi shart. Itdan talab qilinadigan amalni bajarilishiga albatta erishishi shart.

O'rgatuvchining yordamchisi har doim "yutqazuvchi", it esa "yutuvchi" bo'lishi kerak. Shundagina itda jasorat, agressivlik uyg'onadi.

Ozuqali qo'zg'atuvchi

It o'rgatishda ozuqali qo'zg'atuvchi bilan ta'sir etish – go'sht, non, qotgan non, shakar va boshqalarni berish hisoblanadi. Mayda bo'lingan go'sht, non va boshqa ozuqalar it uchun mazali taom hisoblanadi va rag'batlantirish maqsadida ishlatiladi. Ozuqali qo'zg'atuvchini ishlatishda it o'rgatuvchiga itning ovqatlanish refleksini doim mashq davomida qo'zg'algan darajada ushlab turishga yordam beradi.

Shuning uchun biron buyruqqa itda mustahkam shartli refleks paydo bo'lishi uchun ovqat bo'lagi har zamonda beriladi. Ozuqa refleksini mashg'ulot vaqtida yetarli darajada qo'zg'alish holidan ushlab turish uchun nafaqat ovqatni mayda bo'laklar bilan berish kerak, balki it och, yarim och (chalato'q) bo'lishi kerak. Shuning uchun mashqlarni ovqatlanishdan 3-4 soatdan keyin boshlash kerak.

Elektr qo'zg'atuvchi

Bu qo'zg'atuvchilar ayrim paytlarda, ayniqsa "begonalardan ozuqani rad etish" va "keraksiz harakatlarni man etish" ko'nikmalarini ishlab chiqishda ishlatiladi. Agar boshqa mexanik qo'zg'atuvchilar (tasma yoki qamchi bilan urish) itga ta'sir qilmasa, shunda elektr qo'zg'atuvchilarni mashg'ulotlarning boshlig'i (malakali instruktor)

boshchiligida ishlatish mumkin. Bunda elektr uskunasi (dala telefon apparati yoki shu apparatning induktori) ishlatiladi.

Itlarni o'rgatishda qo'z'g'atuvchilar

It o'rgatishda shartli qo'z'g'atuvchilar deb, itda shartli refleks ishlab chiqaradigan qo'z'g'atuvchiga aytiladi. Shartsiz qo'z'g'atuvchilar aksincha, shartli qo'z'g'atuvchilar uzoqdan va it xizmatdaligida boshqarishda foydalaniladi.

Har bitta shartli qo'z'g'atuvchilar itda belgili shartli refleksni uyg'otadi, bu refleks o'rgatuvchi jarayonida hosil bo'ladi. It organizmining reseptorlari bilan qabul qilinadigan har qanday qo'z'g'atuvchilar shartli qo'z'g'atuvchilar bo'lishi mumkin.

Shartli qo'z'g'atuvchilar har doim shartsiz qo'z'g'atuvchilar bilan mustahkamlanadi, shuning uchun kelajakda shartli qo'z'g'atuvchilar endi paydo bo'ladigan shartsiz refleksga signal bo'ladi.

It o'rgatish jarayonida shartli qo'z'g'atuvchilar paydo bo'lib, uzoqdan ta'sir etuvchi qo'z'g'atuvchilar ishlatiladi (distansion qo'z'g'atuvchilar). Ularga buyruqlar, ishoralar, boshqa tovushli va nurli signallar hamda hidlar kiradi.

Buyruq aniq bir so'z tovushli qo'z'g'atuvchilarga kiradi. U itni uzoqdan boshqarishga yordam beradi.

It o'rgatishning boshida it uchun shartli refleks yo'qligida buyruq it uchun shartli qo'z'g'atuvchilar emas, balki befarq (indifferent) qo'z'g'atuvchilar bo'lib turadi. Buyruq tovushli qo'z'g'atuvchilar bo'lib, itda faqat mo'ljallash shartsiz refleksini uyg'otadi (it quloq soladi, boshini buradi, qulog'ini qimirlatadi va boshqalar), lekin o'rgatuvchiga kerakli

boshqa harakatlar qilmaydi. Shu paytlarda buyruq faqat indifferent qo'zg'atuvchilar bo'lib qoladi.

Faqat belgili sharoitlarda buyruq shartli qo'zg'atuvchilarga aylanadi va shundagina it bu buyruqni aniq va belgili javob amalini qaytaradi. Masalan, "yonimga" buyrug'i ko'p marotaba aytilib, it bo'ynidagi tasmasini tortganda it o'rgatuvchining yonida yurishga majbur bo'lgandagina shartli qo'zg'atuvchiga aylanadi. Keyinchalik itning bo'ynidagi tasmani tortmasa ham it "yonimga" degan buyruqqa bo'ysunadi. O'rgatuvchi bu masalani it bilan maxsus mashg'ulotda o'taydi.

Buyruq bu murakkab tovushli qo'zg'atuvchidir. Har bitta tovushda uchta qism (element) ajratsa bo'ladi:

- tovushning balandligi (past tovush – bas, baland tovush – tenor)
- tovushning kuchi (qattiq, o'rtacha, kuchsiz)
- tovushning tembri (har bitta odamga o'ziga xos tovush xususiyatlari)

It o'rgatuvchi bitta buyruqni har xil talaffuz bilan berishi mumkin. Shuning uchun buyruqlar talaffuz bo'yicha bo'linadi:

- oddiy (buyruqli) yetarli qattiq darajada aytiladi;
- qo'rqituvchi (majburlaydigan) – keskin, jiddiy ohangda;
- maqtovli – erkalatish ohangida, sal cho'zib aytiladi.

O'rgatish jarayonida buyruqni har xil talaffuzda aytish katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, itlarda tahlil eshitish qobiliyati haddan tashqari rivojlangan, shuning uchun so'zlarning talaffuzi ozgina o'zgarsa ham it uni sezadi. Shunga har xil talaffuzga loyiq itda shartli refleks paydo

bo'ladi va o'rgatuvchiga uzoqdan itni aniqroq boshqarish uchun imkon yaratadi.

Buyruqlar kalta bo'lishi shart, ya'ni bir necha harfdan iborat bo'lishi kerak, masalan: "Izla" deb aytiladi, "Izlab top" emas. Kalta buyruq aniq va keskin chiqadi va bu itda shartli refleks tezroq paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Buyruq aniq, tushunarli va g'ayratli chiqishi kerak, lekin bo'sh va bir ohangda emas. Buyruqni boshqarish talaffuzi bilan itga murojaat qilish mumkin emas, bu holda itda qo'rquv paydo bo'ladi (passiv – himoyalaniş refleksi).

Ishora it o'rgatish jarayonida ko'radigan qo'zg'atuvchilar, ishora bu belgilangan qo'l harakatlari, ba'zan o'rgatuvchining butun badanining harakati hisoblanadi.

Ishora bilan itni boshqarish, it xizmat qilish vaqtida shartli reflekslarni ishora bilan uyg'otish uchun kerak. Undan tashqari ishora signal bo'lib, itga qaysi joyni qidirishni ko'rsatadi, apportirovkani va boshqa usullarni ko'rsatadi.

Ishora va buyruqlarni hamma mutaxassislar bir xil (standart) ishlatishi kerak.

Ko'nikmalar va ularni dressirovka (o'rgatish) jarayonida

ishlab chiqish tartibi

Ko'nikmalar deb xizmat itlarida maxsus mashqlar asosida dressirovka (o'rgatish) jarayonida egallagan fe'l-atvor shakllariga va itlarni yo'naltirilgan xizmatda qo'llanishini ta'minlanishiga aytiladi.

Hayvonning yashash jarayoni mobaynida ishlab chiqilgan ko'nikmalar ularni o'zgaradigan muhit sharoitlariga moslashishini

ta'minlaydi. Fiziologik mexanizm jihatidan ko'nikmalarni bajarilishi markaziy nerv faoliyati va murakkab shartli reflekslar bilan bog'liq.

Hayot jarayonida itlarda har xil murakkablikda ko'nikmalar shakllanadi. Yo'naltirilgan dressirovkada itlarni xizmatda qo'llash uchun maxsus va umumta'lim ko'nikmalar ishlab chiqiladi. Ko'nikma ma'lum sharoitlarda va keyinchalik it bu ko'nikmani xizmatni o'tash vaqtida namoyon qilishi uchun shu sharoitlarni har xil qilib sistemali mashqlar orqali ishlab chiqiladi. Odatda ko'nikma bu itni bir nechta shartli reflekslarni ketma-ket bajarishidir. Masalan, buyumni olib kelish ko'nikmasi harakat reaksiyasi bilan bog'liq. It o'rgatuvchini buyrug'iga asosan buyumni axtarib topadi, tishi bilan oladi, o'rgatuvchini oldiga kelib uni olmaguncha o'tiradi. Ko'nikma bir xil sharoitda tezroq shakllanadi. Shuning uchun sharoit murakkab bo'lmazligi kerak, uni ko'nikma hosil bo'lgandan keyin murakkablashtirish mumkin.

Ko'nikma uch bosqichda ishlab chiqiladi:

Birinchii bosqich. U yoki bu ko'nikmani hosil qilish uchun shartli (signal) va shartsiz mustahkamlovchi qo'zg'atuvchilar tanlab olinadi. Ko'nikmani ishlab chiqishning asosiy shartidan biri mashqlarni tartibga rioya qilib bajarishdir. Shartli qitiqllovchi shartsizdan 1-2 soniya oldin qo'llaniladi. Qitiqllovchilarni bunday birlashmasini har 3-5 daqiqada qaytarib turish kerak, chunki bunday tartib bir-biriga halaqit bermasligi kerak. Kun davomida bunday birikma 3-20 tadan ortmasligi kerak, bu ishlab chiqilayotgan ko'nikma va itning fe'lining individual xususiyatlariga bog'liq. Ko'nikmani ishlab chiqishning boshlang'ich davrida mashqlar soni minimal bo'lib, keyinchalik asta-sekin ko'payib boradi.

Ko'nikmani ishlab chiqishning boshlang'ich davrida e'tiborni chalg'ituvchi kuchli qo'zg'atuvchilar bo'lmasligi kerak. Itda oldin shartli qo'zg'atuvchiga taxminiy reaksiya hosil bo'ladi, bir necha marta qaytalangandan keyin u asta-sekin so'nib, shartli refleksi ishlab chiqilishi boshlanadi. Bunday holatda it xato harakat qilishi mumkin. Buni o'rgatuvchi hisobga olib, itga o'rta kuchdagi qo'zg'atuvchi bilan ehtiyotkorlik bilan ta'sir qilishi kerak va to'g'ri harakatlarini shirinlik bilan mustahkamlab borish kerak.

Ikkinchi bosqich. Birlamchi ko'nikma takomillashtirilib, asta-sekin itni yangi harakatlar bilan murakkablashtirilib boriladi. O'rgatuvchi dressirovka uchun murakkab sharoitlarni tanlab boradi, itga ta'sir qilish xarakteri o'zgaradi va murakkab harakatlarni to'xtovsiz bajarilishi ta'minlanadi. Ko'nikmani ishlab chiqishning muvaffaqiyati mashqlar rejimining asosi bilan ta'minlanadi va itga to'g'ri ta'sir qilish uslublarini hayvonni psixik qonuniyatlarini hisobga olib bajarish kerak.

Uchinchi bosqich. Ko'nikmani mustahkamlash o'rgatuvchining signalini har xil atrof-muhit sharoitida avtomatik namoyish etilishigacha davom etiladi. It ko'nikmani xizmat doirasida to'xtovsiz aniq bajarishi kerak. Ko'nikmani mukammallashtirish va mustahkamlash bo'yicha ish munozam aniq tizim darslarida olib boriladi, bunda har xil hudud, xilma xil begona qitqlovchilar (transport, odam, hayvon va boshqalar) sutkaning har xil vaqtidagi (kunduzi, kechqurun, tunda) ish rejimiga amal qilish kerak.

O'rgatuvchi qitqlovchilarni kontrast usul bilan itlarga ta'sir qilish uslubini mukammallashtiradi va keyinchalik it bilan ishlashni real xizmat sharoitiga yaqinlashtiradi.

**Xizmat itlarni umumta'lim ko'nikmalarini ishlab chiqishning
asosiy ro'yxati**

1. O'rgatuvchiga bog'liqlik ko'nikmasi.
2. Laqabiga javob berish.
3. Anjom-aslaha buyumlari: bo'yinbog', tasma, burundiq, ko'krak abzaliga nisbatan bezovtalanmaslik.
4. Erkin harakatga o'tish ("Sayr qil" buyrug'i).
5. O'rgatuvchiga yaqinlashish ("Oldimga" buyrug'i).
6. O'rgatuvchi yonida yurish ("Yonimga" buyrug'i).
7. O'tirish ko'nikmasi ("O'tir" buyrug'i).
8. Buyumni olib kelish ("Aport" buyrug'i).
9. Yotqizish ko'nikmasi ("Yot" buyrug'i).
10. Tik turish holatiga o'tish ("Tur" buyrug'i).
11. Emaklash ("Emakla" buyrug'i).
12. To'siqlardan o'tish ("To'siq" buyrug'i).
13. Tovush chiqarish ("Tovush" buyrug'i).
14. Nojo'ya harakatlarni to'xtatish ("Fu" buyrug'i).
15. Begona odamlardan yoki yotgan ozuqani olmaslik ("Fu" buyrug'i).
16. Harakat tezligini pasaytirish ("Sekin" buyrug'i).
17. Otish, portlash tovushlari, yorug'likga nisbatan bezovtalanmaslik.
18. Suvda suzish ("Olg'a" buyrug'i).
19. Avtoulavlarda olib yurganda bezovtalanmaslik.
20. Joyiga qaytish ("Joying" buyrug'i).

Xizmat itlarda ishlab chiqiladigan asosiy maxsus ko'nikmalar ro'yxati

1. Begona odamga badjahlilik bilan tashlanish ko'nikmasi ("Fass" buyrug'i).
2. Qochib ketayotgan odamni ushlash, unga tashlanish va u bilan kurashish ko'nikmasi ("Fass" buyrug'i).
3. Ushlangan odamni, maxbusni qo'riqlash ko'nikmasi ("Qo'riqla" buyrug'i).
4. Odamni izidagi hidi bo'yicha izlab topish ko'nikmasi ("Iz" buyrug'i).
5. Xizmatni olib borish joyida sergaklikni oshirish, joyni qo'riqlash ko'nikmasi ("Eshit" buyrug'i).
6. Xizmatni olib borishda sergaklikni oshirish harakatda qo'riqlash ko'nikmasi ("Eshit" buyrug'i).
7. Hid bo'yicha narsa va odamni tanib ajratish ko'nikmasi ("Hidla" buyrug'i).
8. Maydon, binoda yashirilgan narsa, odamni topish, tintuv o'tkazish ko'nikmasi ("Izla" buyrug'i).
9. Erkin holatda obyektini ko'riqlash ("Qo'riqla" buyrug'i).
10. Narsa va ushlangan odamni qo'riqlash ("Qo'riqla" buyrug'i).
11. O'rgatuvchini (egasini) himoya qilish ko'nikmasi ("Fass" buyrug'i).
12. Harakatni to'xatish ko'nikmasi ("To'xta" buyrug'i).

Dinamik steriotip – it xulq-atvorining murakkab shakli

Itni o'rgatish jarayonida asta-sekinlik bilan xulq-atvorni (ko'nikmani) murakkab shakllari ishlab chiqiladi; bitta ishlab chiqilgan

ko'nikma asosida keyingisi ishlab chiqiladi, shunday qilib itda butun murakkab harakat zanjiri-dinamik steriotip shakllanadi. Masalan, itni odam qoldirgan izlardagi hid bilan ishlashi – bu murakkab reflekslar zanjiridir. It hidni izlaydi, so'ngra iz bo'yicha harakat qiladi, tashlab ketilgan narsalarni topib o'rgatuvchiga keltiradi, iz bo'yicha harakat qilib uni qoldirgan odamni topadi, unga tashlanib kurashadi va uni ushlaydi.

Dinamiksteriotip-itga bir nechta qitiqllovchilarni aniq tartib bilan ta'sir qilishi va u bir necha bor mashq jarayonida qaytarilganda hosil bo'ladi. Masalan, it yordamchi tashlagan narsani topishga o'rgatiladi, uni tishi bilan olib, egasiga olib keladi. Narsani berishdan oldin it o'rgatuvchini oldiga borib o'tiradi va narsani olmaguncha kutadi, ya'ni shartli reflekslar ketma-ketligi namoyon bo'ladi (murakkab ko'nikma).

Dinamik steriotipni hosil bo'lishi itni bosh miyasining har xil ma'lum tartib bilan qo'llaniladigan qitiqllovchilarga javob harakatlarini bir-biri bilan bog'lab, umumlashtirish xususiyatiga asoslanadi. Bu bosh miya hujayralarida murakkab va kelishilgan jarayonlarni xilma-xilligi bilan aks etadi. Miyaning bu xususiyatini e'tiborga olib itlarda har xil ko'nikmalarni ishlab chiqishda shartli reflekslarni hosil bo'lish sharoitlariga qat'iyon rioya qilib, ularni aniq mashqlar rejimi bilan quvvatlash kerak.

Shartli reflekslarning hosil bo'lishida qitiqllovchilar zanjiri yotadi, uning asosida har xil harakat ko'nikmalarini ishlab chiqish va ularni tasodifiy yoki majburiy harakat yo'li bilan madad beriladi. Masalan, agar "oyog'ingni ber" tovushi va so'zini itni oyog'ini ko'tarish va bir parcha go'sht berish bilan olib borilsa, bunday mashqni bir necha bor qaytargandan keyin it bu so'zlarni eshitishi bilan o'zi oyog'ini beradi. Bu

yerda shartli refleks bir necha xil qitiqllovchilar: soʻz tovushi, oyoqni koʻtaruvchi mushaklar signali va ozuqaga hosil boʻladi. Bosh miya qobigʻida uchta qoʻzgʻalish oʻchoqlari: eshitish, harakat va ozuqa markazlari bir biri bilan vaqtinchalik aloqa hosil boʻladi. Keyinchalik qitiqllovchilarni ketma-ket harakatlari berkitilib boriladi. Shundan soʻng asosiy qitiqllovchilar joylashishi belgilab olinadi: tovush signali (oyogʻingni ber), mushaklarni (oyoqlar harakati) va ozuqaga nisbatan harakatlar. Tabiiy sharoitda hamma vaqt qitiqllovchilar ahamiyati oʻzgarib boradi, shuning uchun qitiqllovchilar yigʻindisiga nisbatan reflekslar muttasil oʻzgarib miya faoliyatiga yangi murakkabliklarni kiritib boradi. Qitiqllovchilar steriotipi oʻzgarib boradi, shuning uchun u dinamik deb nomlangan. Masalan, it birlamchi biror-bir maydonda izning hidi boʻyicha topishga oʻrgatilib boriladi, keyinchalik boshqa sharoitli maydon olinadi. Yangi sharoitni va yangi qitiqllovchilarni kirgizib borish dinamik steriotip tipni oʻzgarishiga olib keladi. I.P. Pavlov hayvon va odamlarning oliy nerv faoliyatida dinamik steriotipning prinsiplariga katta ahamiyat berib kelgan. Dinamik steriotipda miyaning “programma tuzish” qobiliyati yaqqol namoyon boʻladi. Itlarni oʻrgatish amaliyoti shuni koʻrsatadiki, dinamik steriotipni hosil boʻlish jarayoni juda murakkab va nerv tizimi uchun ayrim qiyinchiliklar bilan bogʻliq. Lekin hosil boʻlgan steriotipni ushlab turish – nerv hujayralari uchun yengil ish shakli boʻlib hisoblanadi. Qanchalik ayrim steriotip harakatlar (koʻnikmalar) oʻrgatish jarayonida mustahkam ishlab chiqilsa, shunchalik it xizmat doirasida toʻxtamasdan ishlaydi.

Dinamik steriotipni oʻzgartirish it uchun qiyin masala va “nerv mehnati” koʻp sarflanadi. Steriotiplar har xil boʻlishi mumkin,

qitiqllovchilarning sifatiga va ularning qaysi vaqt va bo'shliqqa joylashishi bilan bog'liq. Masalan, daydi it tushlik vaqtida oshxonaga chopib boradi (vaqt steriotipi). Dressirovka qilingan it o'rgatuvchining signali bo'yicha maydonda tintuv o'tkazadi, bunda harakati har bo'lishi mumkin (bo'shliq steriotipi). Biror-bir dinamik steriotip ishlab chiqilgandan keyin faqat buyruqni berish yetarli bo'ladi, it barcha kerakli bo'lgan harakatlarni oldinma-keyin toki o'rgatuvchi qo'shimcha signal bermaguncha bajaradi. "Iz" buyrug'i berilgandan keyin it izdagi hidni aniqlaydi, jinoyatchining harakat yo'nalishini aniqlab, iz bo'yicha harakat qiladi. Jinoyatchini aniqlagandan keyin unga hujum qilib kurashadi. Agar o'rgatuvchi itga nisbatan qo'pol harakat qilsa bu steriotip refleksning namoyon bo'lishini buzadi, bunday holda it iz bo'yicha harakatini to'xtatadi. O'rgatuvchi itni o'rgatish vaqtida noto'g'ri harakat qilsa unda salbiy steriotip rivojlanishi mumkin.

Itlarni o'rgatishda tashqi va ichki qitiqllovchilarning ta'siri

Xizmat itlarni o'rgatish va xizmatda qo'llash vaqtida tashqi muhit sharoitlari o'zgarishi mumkin. Bu o'zgarishlar organizmga ta'sir qilib, itning hatti-harakatini buzilishiga olib keladi. It bir xil bo'lgan sharoitda yaxshi ishlaydi.

Muhit sharoitlari it organizmiga qitiqllovchi bo'lib ta'sir qiladi. Tashqi sharoitlarning o'zgarishi organizmning ichidagi ayrim o'zgarishlarga olib keladi. Organizmni ichki o'zgarishlari hayvonni tashqi muhit bilan munosabatlarini o'zgarishlariga olib keladi. Shunday qilib, organizmni tashqi va ichki hayot faoliyati bir-biri bilan bog'liq va butunlikni hosil qiladi. Bunga itlarni dressirovka qilish vaqtida qat'iyon

rioya qilish kerak. Shartli qitqlovchilardan foydalanib, itni nafaqat harakatini, balki ichki organlar ishini, modda almashinuvi jarayonini boshqarish mumkin. Shartli qitqlovchilar muskullar, yurak, o'pka va boshqa organlar faoliyatini o'zgartirishi mumkin. Masalan "Fas" buyrug'iga itda yurak, nafas olish, moddalar almashinuv va ayniqsa muskullar faoliyati kuchayadi. Ovqatning xidi oshqozon-ichak trakti va hazm qilish bezlari faoliyatini o'zgartiradi. Qaysi ta'sirotlar dressirovkaga yordam berishini, qaysilari ko'nikmalarni hosil bo'lishini qiyinlashtirishini inobatga olish kerak.

Organizmning umumiy holati.

Itlarni o'rgatishda va ularni xizmatda qo'llashda ularning sog'ligini umumiy holati muhim rol o'ynaydi. Oddiy holatdan biroz bo'lsada chekinish itlarning dressirovkasini qiyinlashtiradi yoki uni bajarish iloji bo'lmaydi. Itlarni o'zini tutishidagi o'zgarishlar kuchli qo'zg'alish, susayish yoi umumiy zo'riqishi va kam harakat qilishi bilan namoyon bo'ladi. Bunday it o'rgatuvchini signallariga sust javob beradi yoki umuman ishlashni xoxlamaydi. Bu it kasallangan vaqtida kuzatiladi.

Urg'ochi itlarni kuyga kelganda, erkak itlar jinsiy qo'zg'alganda ham qo'zg'alish, bezovtalanish, buyruqlarni to'g'ri bajarmaslik holatlari kuzatiladi. Itga qo'pol munosabatda bo'lish, dressirovkada xato qilish itlarni markaziy nerv tizimining faoliyatiga ta'sir qilib, ularni nevroz holatiga olib kelishi mumkin. Itning hulq-atvorini o'zgarishini sezib, o'rgatuvchi uni sababini aniqlab, ularni yo'qotishga harakat qilishi kerak. Agar it kasal bo'lsa yoki charchagan bo'lsa ishdan ozod qilinishi kerak.

Chalg'ituvchi qitiqllovchilar va ularning tavsifi.

Dressirovka jaraynida itni asta-sekinlik bilan har xil atrof-muhit sharoitlarida ishlashga o'rgatib borish kerak. Kuchli yoki yangi begona qitiqllovchilar ta'sirida itning xulq atvorini o'zgarishi va o'rgatuvchini signallariga javoban ishlamaslik chalg'ituvchi qitiqllovchilar deb nomlanadi. Masalan, odamning izi bo'yicha ishlash vaqtida yovvoyi hayvon (quyon, tulki) to'satdan paydo bo'lsa, it bu hayvonga tashlanib, izdagi hid bo'yicha ishlashni bas qiladi. Bu chalg'itish (tormozlanish) nerv jarayonlarni salbiy induksiyasi natijasida kelib chiqadi, bunda kuchli reflekslar kuchsiz refleksdan ustun turadi. Chalg'ituvchi qitiqllovchi bosh miyaning qobig'ida kuchli qo'zg'alish o'chog'ini hosil qiladi va itning ishini boshqaruvchi boshqa markazlarni tormozlantiradi, buning natijasida it o'rgatuvchining buyruq va imo-ishoralariga javob bermaydi, ya'ni chalg'itish paydo bo'ladi.

Chalg'itish darajasi chalg'ituvchi qitiqllovchining kuchi bilan belgilanadi va dressirovka vaqtida hosil bo'lgan ko'nikmalarni mustahkamligi bilan bog'liq bo'ladi. Ortig'idan kuchli qitiqllovchilar, ayniqsa muhim biologik ahamiyatga ega bo'lganlari chalg'ituvchi ta'sir qiladi, masalan, it och bo'lganda oziqaning hidi va ko'rinishi. Mustahkam bo'lmagan shartli reflekslar mustahkamlariga qaraganda kuchliroq tormozlanadi. Shuning uchun o'rgatuvchining signaliga hosil bo'lgan shartli reflekslar boshqa reflekslar bilan tormozlanmasligi uchun ular mustahkam berkitilib va kuchli darajada namoyon bo'lishi kerak. Chalg'ituvchi qitiqllovchilar xarakteriga qarab tashqi va ichki bo'lishi mumkin. Itlar organizmiga tashqi muhitdan ta'sir qiluvchi va o'rgatuvchining buyrug'i va imo-ishorasiga shartli reflekslarning

namoyon bo'lishini tormozlantiruvchi chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar tashqi deb nomlanadi. Bunday qitiqllovchilarga hayvonlar, qushlar, transport vositalarining tovushlari va begona odamlarni it oldida harakatlanishi kiradi. Ko'pgina tashqi qitiqllovchilar asta-sekin va masofadan tez-tez ta'sir qilsa, vaqt o'tib tormozlanishni chaqirmay qo'yadi. Bu it qanday sharoitda o'stirilganligi va tarbiyalanganligiga bog'liq. Agar it oldindan uy hayvonlari bilan tanish bo'lmagan bo'lsa, ular qitiqllovchi ta'sir qilib dressirovkaga halaqit beradi. Agar it yaxshi dressirovka qilingan bo'lsa u begona qitiqllovchilarga e'tibor bermaydi. Bunday natijaga erishish uchun itni asta-sekinlik bilan tashqi qitiqllovchilar bilan tanishtirib borib ularga tinch ta'sir qilishga o'rgatish kerak. Dressirovka va trenirovka vaqtida it chalg'imasligi uchun nojo'ya harakatlarini vaqtida tormozlantirib turish kerak.

Organizmni ichkarisidan ta'sir qiluvchi va o'rgatuvchini shartli refleks signallarini tormozlantiruvchi qitiqllovchilar ichki deb nomlanadi. Ularga kasalligi natijasida og'riqni paydo bo'lishi, mushaklar va nerv tizimining keskin susayishi, siydik pufagini va to'g'ri ichakning to'lib ketishi kiradi. Ichki qitiqllovchilar tashqilariga qaraganda itga kuchli chalg'ituvchi ta'sir qiladi. Masalan kasallik, charchoq, to'g'ri ichakning to'lib qolishi itning oddiy ishini tormozlantiradi. It organizmning umumiy holatini keskin o'zgarishi natijasida ishlashdan bosh tortadi. O'rgatuvchi bu holatni aniqlab, uni bartaraf qilishga harakat qilishi kerak.

Itning ishini osonlashtiruvchi va qiyinlashtiruvchi sharoitlar

Atrof-muhitning har xil omillari itning xulq atvoriga ta'sir qiladi, biri uning ishini yengillashtirsa, boshqalari qiyinlashtiradi. It uchun eng qiyin

ish bu izdagi hid bo'yicha jinoyatchilarni qidirib topish. Izning xususiyatlariga quyidagilar, ya'ni uzunligi, muddati va chiziq shakli kiradi.

Itning ishiga izdagi hidning xususiyatlari qanday ta'sir qiladi?

Izning uzunligi – odam o'tgan joydan itni izga qo'yib qidiruvdagi odamni ushlab joyigacha bo'lgan masofa. Izning uzunligi itni ishlash sifatiga, jismoniy holatiga, hid bilish analizatorlarini sezuvchanligiga muhim ta'sir qiladi. Iz qanchalik uzun bo'lsa it shunchalik toliqadi, umumiy toliqish hid bilish sezuvchanligini pasaytiradi, adaptasiya boshlanadi. Masofaga qarab izlar qisqa 3 km, o'rta 5-6 km, uzoq 6 km ziyotga bo'linadi.

Yaxshi o'rgatilgan it qoldirilgan iz bo'yicha bir necha o'nlab kilometr yurishi mumkin.

Izning muddati - odam o'tib ketgandan boshlab itni izga qo'yishgacha bo'lgan vaqt. Muddatga qarab iz quyidagilarga bo'linadi: iz yangi "issiq" bir soat ichida, o'rta uch va eski "yaxlagan" iz uch soatdan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa.

Iz qancha eski bo'lsa, shuncha it odamni topishga qiynaladi, chunki qoldirilgan izdagi hidli moddalar molekulalari asta-sekin uchib ketadi, har soat hidi pasayib, keyinchalik to'liqcha yo'qoladi. Izdagi hidning kuchi shartli qitqlovchi bo'lib hisoblanadi. It har muddatli iz bilan yaxshi ishlashi uchun uni to'g'ri mashq qildirish kerak.

Iz bilan ishlash vaqtida itga boshqa omillar ham ta'sir qiladi.

Itni ishiga ob-havoning ta'siri

Issiq va sovuq ob-havo itni izdagi hid bo'yicha ishlashiga halaqit beradi. Issiq va shamolda izdagi hid molekulalari uchib izdagi hidning kuchi pasayib ketadi. Shu bilan birga yuqori harorat it organizmiga ta'sir

qiladi, ular tez charchaydi, sustlashadi, organizmi qizib ketadi, nafas olishi qiyinlashadi. It tez-tez to'xtab yoki umuman iz bo'yicha harakat qilmay qo'yadi. It sovuq ob-havoda issiqqa qaraganda yaxshi ishlaydi, lekin qattiq sovuqda itning iz bo'yicha ishlashi qiyinlashadi. It qanchalik issiq va sovuq ob-havo sharoitida ham mashq qildirilsa undan yaxshi natija olsa bo'ladi. itni dressirovka qilish uchun eng qulay xarorat +15-25°S bo'lishi kerak.

Shamol ham o'z navbatida itni ishlashiga ancha ta'sir qiladi. Ayniqsa shamol qarama-karshi, orqa yondan essa itni hid bilan ishlashi juda ham qiyinlashadi, chunki hidning kuchi har safar pasayib boradi, shamol qarama-qarshi tomondan, orqadan va yonboshdan yoki har xil burchakda esishi mumkin.

Yonboshdan esadigan shamol izdagi hid molekullarni qarama-qarshi tomonga olib ketadi va itni ishlashiga halaqit beradi.

Qarama-qarshi esgan shamol itning qidirish reaksiyasini osonlashtiradi, chunki bu shamol bilan izdagi hid molekullari it tomoniga yo'naladi va u to'xtovsiz hid tomonga yuradi.

Itning ishlashiga yog'ingarchilikning ta'siri

Yomg'ir va qor itning ishlashiga ta'sir qilib izdagi hid molekullarini saqlanishiga yordam beradi. Yomg'ir yoki qordan keyin qoldirilgan izda hid uzoq vaqtgacha saqlanib qoladi va it bunday iz bilan faol ishlaydi. Agar qor, yomg'ir kam yoqqan bo'lsa, it izdagi hid bilan yaxshi ishlaydi, lekin uzoq muddat yog'adigan yomg'ir izdagi hid molekullarini yuvib yuboradi. Odam izini qoplagan qalin qor itning harakatini qiyinlashtirgani bilan izdagi hidni sezishga ta'sir qilmaydi.

Itning ishlashiga tuproq tarkibining ta'siri

Tuproq odam qoldirgan izdagi hidni o'zida uzoq vaqt saqlab turib itni iz bo'yicha ishlashiga yaxshi sharoit yaratadi. Ayniqsa, o't o'sgan nam tuproqda it yaxshi ishlaydi. Izdagi hid o'rmon, dasht, haydalgan va qor bilan yopilgan tuproqda yaxshi saqlanadi. Baland va quyuq o'sgan o't hidni yaxshi ushlaydi, lekin itni harakat qilishiga halaqit beradi. O'simliklar hidlari itlarni ishlashiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi, chunki itlarning hid bilish analizatorlarini ularga nisbatan sezuvchanligi past. Agar tuproqda oyoq-kiyim izlari haddan tashqari ko'p qolgan bo'lsa qidiruvdagi odamni topish yengillashadi.

Itning ishiga joy xususiyatlarining ta'siri

Tekis joy, pastlik, yopiq va kam past-baland yerlarda itning ishlashi osonlashadi. Bu yerda havoning harakati sustroq bo'lganligi uchun izdagi hidning shamollanishi kamroq bo'ladi. Shamol yaxshi harakat qilgan joyda izdagi hidlar o'zining kuchini tezroq yo'qotadi va itning ishlashi qiyinlashadi. Tog'li hududlarda ishlash qiyin, chunki tepaga ko'tarilish va pastga tushish itni tez toliqtiradi. Ayniqsa aholi turadigan hududlarda, yo'llarga yaqin joyda izlaydigan hidni topish qiyinlashadi, chunki u boshqa hidlar bilan aralashib ketadi. Kechasi itga iz bilan ishlash osonroq, chunki boshqa harakatlar to'xtaydi. Lekin barcha holatlarda ishlashga itni yaxshi mashq qildirish kerak.

Itning ishiga sutkadagi vaqtning ta'siri

Itning xulq-atvoriga vaqt ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Hayvonning oliy nerv tizimi faoliyatida ko'chirish hodisasi mavjud: bitta qitiqllovchi

vaziyatga qarab u yoki bu organizmning faoliyatiga shartli signal bo'lishi mumkin. Ko'chirish prinsipi oliy nerv faoliyatini asosiy qonunlariga qarashli u organizmni hayot sharoitlariga doimo o'zgaradigan moslashish jarayonida katta ahamiyatga ega.

Itni shartli-reflektor faoliyatini "ko'chiruvchilardan" biri bu vaqt. Tunu-kundagi vaqt va sharoit bilan bog'liq bo'lgan biror-bir shartli qitiqlovchi, masalan, odamni izidagi hid, har xil xarakterdagi faoliyatni chaqirishi mumkin (hududni tintuvlash, hid bo'yicha ajratib olish) yoki boshqa biror-bir faoliyatni, ya'ni iz bo'yicha qidiruv reaksiyasini, lekin har xil intensivligi va muddatliligi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, agar itni izdagi hidni topishga faqat ertalab o'rgatsa, kunduzi yomon ishlaydi yoki umuman ishlashni rad etadi. Bunga boshqa omillar ham ta'sir qilishi mumkin, masalan sutka davomidagi namlikni va havoning haroratini o'zgarishi. Ertalab havoning namligi yuqori bo'lib, yer yuzasiga shudring tushgan, bu iz bo'yicha itni yaxshi ishlashiga yordam beradi. Shudringning qurishi, namlikning parlanishi natijasida izdagi hid molekullari ham uchib ketadi, bunday sharoitda it yomon ishlaydi va ko'pgina hollarda it izni yo'qotadi.

Agar it kechasi ishlashga o'rgatilgan bo'lmasa, uning ishini samaradorligi keskin pasayadi, ayrim itlarni sharoitni anglashi pasayadi, har xil narsalardan cho'chib ishlashidan bosh tortadi. Tunggi vaqtda bir necha marta mashq o'tkazilsa, itni odam izidagi hid, tintuv o'tkazish va qo'riqlash bo'yicha ishlashida ijobiy natijalarni olish mumkin.

It o'rgatishda qo'llaniladigan hid-shartli qo'zg'atuvchilar

Itning eng rivojlangan sezgi a'zolaridan biri bu hid bilish bo'lib, u orqali it har xil hidlarni ajrata oladi.

Tirik organizmlar (o'simliklar, hayvonlar va odam) va har xil mineral moddalar hid chiqaruvchi moddalar deb hisoblanadi. Tirik organizmlar hidi maxsus turg'unlik bilan ajralib turadi (ter hidi va h.k.), hidning tarqalishiga shamol katta ta'sir qiladi. Kiyim izlarida qoladigan odam hidi it o'rgatishda katta ahamiyatga ega. Har bitta odam faqat o'ziga tegishli individual hidga ega. O'ziga tegishli hiddan tashqari odamda vaqtincha tasodifiy hid bo'lishi mumkin. Bu hidlarga tabak hidi, duxi, sovun, poyafzal kremlari va kasb hidlari (odam ish jarayonida qaysi modda bilan ko'proq ishlasa o'sha moddaning hidi odamga urib qoladi) kiradi.

Shunday qilib, odam har xil hidlar yig'indisining namoyondasi bo'ladi. Bu hidlarning yig'indisi odamning umumiy hidini tashkil etadi.

O'rgatuvchi – qo'zg'atuvchilar kompleksi (to'plami)

It o'rgatish jarayonida it uchun o'rgatuvchi atrof-muhitdagi hamma qo'zg'atuvchilar ichida eng asosiy qo'zg'atuvchi hisoblanadi. Xizmat itlarini tayyorlashda shartli reflekslar katta ahamiyatga ega. It o'rgatuvchi bir vaqtda itning hamma sezgi organlariga ta'sir etishi mumkin. Bu degani har xil shartli va shartiz qo'zg'atuvchilar ishlatish demakdir.

It uchun o'rgatuvchi – bu qo'zg'atuvchilar to'plamidir. Kompleks qo'zg'atuvchilar bir vaqtda itning bir necha sezgi organlariga ta'sir etishi mumkin

It o'rgatuvchi o'zining tashqi ko'rinishi bilan, bo'yi bilan, kiyimining shakli bilan, harakatlarning sifati, tovushi, chexrasi va hidi bilan itga ta'sir etadi. It o'rgatish jarayonida it o'z o'rgatuvchisining xususiyatlariga o'rganib qoladi. Bu o'rgatuvchilar kompleksi bilan it

o'zining egasini boshqa begona odamlardan ajrata oladi. Bu qo'zg'atuvchilar kompleksiga bir vaqtda sharti reflekslar itda paydo bo'lishi mumkin.

Lekin, qo'zg'atuvchilar kompleksiga kirayotgan qo'zg'atuvchilarning nisbiy kuchi katta ahamiyatga ega. It o'rgatuvchining tovushi, uning harakatlari va individual hidi katta ahamiyatga ega.

O'rgatuvchi tovushining xususiyatlarini (kuchini, balandligini, tembrini) it tez ajrata oladi (differensasiya), it o'z o'rgatuvchisi bilan yaxshi muloqotda bo'lsa, faqat o'z egasiga bo'ysunadi. O'rgatuvchining xatti-harakatlari shartsiz qo'zg'atuvchilarni ishlatish bilan bog'liq (tasmani tortish, qamchi bilan urish, erkalab siypalash, ovqat bo'lagini berish va boshqalar).

O'rgatuvchi bilan it o'rtasida aloqa o'rnatish uchun o'rgatuvchining hidi katta ahamiyatga ega. Bu hidga itda mustahkam shartli refleks tarbiyalanadi va bu hidni boshqa hidlarning ichida aniq ajratadi.

Shunday qilib, o'rgatuvchi qo'zg'atuvchilar kompleksi (yig'indisi) bo'lib, uzoqdan it ustidan buyruqlar, ishoralar va o'zini umumiy hulqi bilan boshqarishni ta'minlaydi.

O'rgatuvchi it uchun boshqalar ichida eng kuchli qo'zg'atuvchi bo'lib qolishi kerak. Hamma sharoitlarda ham it o'rgatuvchi itdan hamma talablarni bajarilishiga erishish majbur.

It xulqi ustidan to'liq hokimlikka, doim it bilan shug'ullanadigan, itni parvarishlagan va ovqatlantirgan odam erishadi.

It o'rgatish tajribasi shuni ko'rsatadiki, shartli reflekslar tezroq va mustahkamroq kompleks qo'zg'atuvchilarga paydo bo'ladi. Har bitta

o'rgatuvchi itga bir vaqtda bir necha qo'zg'atuvchilar bilan ta'sir etishga harakat qilishi kerak. Masalan, bir vaqtda buyruq bilan ishora berilganda. Itlar talabni signallar alohida berilgandan ko'ra aniq bajaradilar,. O'rgatuvchining yordamchisi ham kompleks qo'zg'atuvchilar bo'lib, boshqa vazifani bajarsa ham, it o'rgatishda katta ahamiyatga ega.

It o'rgatishda kompleks qo'zg'atuvchilar ham shartli, ham shartsiz qo'zg'atuvchilar bo'lib ishlatilishi mumkin. Ham u, ham bu hollardan alohida qo'zg'atuvchilarga nisbatan kompleks qo'zg'atuvchilar itga katta ta'sir ko'rsatadi.

It o'rgatishda ishlatiladigan qo'zg'atuvchilarning nisbiy kuchlarning ahamiyati

It o'rgatishda ishlatiladigan shartli va shartsiz qo'zg'atuvchilarning nisbiy kuchini hisobga olish birdan bir shart hisoblanadi.

Birinchidan, shartli va shartsiz qo'zg'atuvchilar yetarli darajada kuchli bo'lishi kerak. It o'rgatish tajribasi shuni ko'rsatadiki, kuchli qo'zg'atuvchilar aniq va tez shartli reflekslar barpo qiladi, kuchsiz qo'zg'atuvchilar – sekin va noaniq bo'ladi.

Ikkinchidan, shartsiz qo'zg'atuvchilarning kuchi shartli qo'zg'atuvchilarning kuchidan ko'proq bo'lishi kerak. Shuning uchun it o'rgatishda shartsiz qo'zg'atuvchilar qilib ko'proq tashqi qo'zg'atuvchilar itning organizmiga ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchilar ishlatiladi. Bu holatda shartli reflekslar tezroq ishlab chiqariladi va teskarisiga, qachonki shartli qo'zg'atuvchilarning kuchi shartsiz qo'zg'atuvchilarning kuchidan ko'proq bo'lsa. Shartli refleks paydo bo'lishi juda qiyin bo'ladi. Qo'zg'atuvchilardan foydalanilayotganda har

doim itning individual xususiyatlarini hisobga olish kerak: oliy asab faoliyatining turi, ustun reaksiyasi, yoshi, tayyorlangan darajasi va boshqalar.

Haddan tashqari kuchli qo'zg'atuvchilar istalmagan reaksiyalarni paydo qilishi mumkin: qo'rqqulik, agressivlik, umumiy yoki qisman tormozlanish va hatto asabning kasallanishi (nevroz).

O'rgatuvchiga qo'yiladigan talablar

It o'rgatishning muvaffaqiyati o'rgatuvchining itga ta'sir qila bilishiga bog'liq, bu o'rgatuvchi sifatida tayyorgarlik darajasi va unga birlashtirilgan itga munosabatiga bog'liq.

Avvalambor o'rgatuvchi o'z ishini yaxshi ko'rib, qiziqishi kerak.

Har qaysi o'rgatuvchi og'ir-bosiq, jasoratli, ziyrak, jur'atli, o'ziga va itga nisbatan talabchan, maqsadiga yetishda qaytmas va chidamli bo'lishi lozim.

O'z ishini boshlashdan avval o'rgatuvchi nazariy jihatdan zarur bilimlarni mukammal o'zlashtirishi kerak.

Metodik va texnik tajribasi it bilan amaliy ishlar jarayonida egallanadi.

It o'rgatishda o'rgatuvchi doim o'z itini xulqining xususiyatlarini o'rganib borishi kerak. O'rgatuvchi it bilan bo'ladigan muloqotda o'zining harakatlarini oldindan o'ylab qo'yishi kerak va ishida izchil bo'lishi kerak. Itda biron shartli refleksni ishlab chiqarish uchun ta'sirni o'tkazishni va qaysi izchillikda bu usulni ko'rishni rejalashtirib qo'yishi kerak.

Butun amaliy mashg'ulotlar davomida o'rgatuvchi itning ishga bo'lgan qiziquvchanligini asrab qolishi kerak, bu degani o'rgatuvchining hamma ta'sirlariga it faol javob qaytarishi lozim bo'lgan bir holat.

It o'rgatish paytida o'rgatuvchi asablanmasligi kerak. O'zining shaxsiy xafagarchiliklarini itga o'tkazish mumkin emas. It o'rgatishdagi kamchiliklariga ham xafa bo'lish kerak emas. Bu kamchiliklarni vaqtida bartaraf etishga harakat qilish kerak.

It o'rgatishda yordamchining ahamiyati va unga qo'yiladigan talablar

It o'rgatishda o'rgatuvchiga yordamchi asosan itda jaxldorlik, iz topish ishlarida biron narsa orqali o'sha narsaning egasini topish, biron joyni izlab chiqish usullarini o'rgatadi, itga kompleksli ta'sirlar o'tkazadi va shu bilan itda xizmat uchun kerakli javob reaksiyalarini uyg'otadi.

Yordamchinig vazifasini bajarayotgan odam epchil, jasur, ziyrak bo'lishi va itdan qo'rqmasligi kerak. Iloji bo'lsa it o'rgatish ishini biladigan odamni yordamchi qilib olish kerak.

It bilan ishlashdan oldin yordamchi it xulqining xususiyatlari bilan tanishib chiqib va shunga qarab o'z harakatining rejalarini tuzib olishi kerak va o'z yo'lida o'rgatuvchi yordamchiga yollanma berishi kerak, unga aniq topshiriqlarni navbati bilan berishi va shartli signallar yordamida itga bildirmagan holda boshqarish kerak. Yordamchi sifatida har safar yangi, notanish odamni yollash kerak.

Chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar va ularning xarakteristikasi

Itni har doimgi normal ishidan chalg'ituvchi me'yor xulqidan og'ishtiruvchi kuchli va g'ayri tabiiy qo'zg'atuvchilar **chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar** deb ataladi.

Begona qo'zg'atuvchilarning ta'sirida itning bosh miya qobig'ida tegishli markazlar qo'zg'aladi, shartli reflekslarning paydo bo'lishiga javobgar muskullari tormozlanadi hamda o'rgatuvchisining buyrug'i va ishoralariga harakat bildirmaydi ya'ni bunda it chalg'iydi.

Chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar o'z kelib chiqishi bilan ichki va tashqi bo'lishi mumkin.

It organizmining o'zida paydo bo'ladigan ichki chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar shartli reflekslarni tormozlanishga, buyruq va ishoralarni bajarishga xalaqit beradigan qo'zg'atuvchilar ichki chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar deb hisoblanadi. Bularndan it organizmida biron kasallik bo'lsa, och yoki chanqagan bo'lsa, qovuq yoki yo'g'on ichak to'la bo'lsa, it o'zi yoki uning asabi charchagan bo'lsa va boshqalar sabab bo'lishi mumkin.

Tashqi chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar deb, tashqi muhitdan ta'sir etuvchi va itlarda shartli reflekslarning paydo bo'lishiga halaqit beruvchi qo'zg'atuvchilarga aytiladi. Bu qo'zg'atuvchilarga ko'proq yovvoyi va uy hayvonlari, qushlar, har xil baland tovushlar, shovqinlar, avtomobil harakati va boshqalar kiradi.

It o'rgatishda tashqi va ichki omillarning ahamiyati

It o'rgatish va xizmat itlarining ishi atrof-muhit sharoitlaridan ajralmas holda o'tadi.

Xizmat itlari ishlaydigan sharoit doim o'zgaradi va doim itlarga har xil tashqi qo'zg'atuvchilar bilan ta'sir etadi va bu ta'sir itning xulqini o'zgartiradi.

Shu bilan birgalikda organizm hujayralarida, organlarida va umuman organizmda o'tayotgan fiziko-kimyoviy jarayonlar butun organizm holatini funksional o'zgaruvchanligiga sabab bo'ladi va shu bilan itning xulqiga ham ta'sir etadi. Lekin, bu tashqi va ichki o'zgarishlar noma'qul og'irlashuvchi omillar va itlarning ishini qiyinlashtiruvchi omillar deyish shart emas. Teskarisiga, it o'rgatishda yordam beruvchi, itlarning ishini yengillashtiruvchi faktorlar ham bor. Shuning uchun qaysi sharoitlar qiyinlashtiradi va qaysilari itlarning ishini yengillashtirishini bilish kerak.

Ustunlik qiluvchi reaksiyalarning tavsifi

Itlarning individual xususiyatlari ularda u yoki bu ustunliklarga ega bo'lgan reaksiyalarni hosil qilish imkoniyatlarini yaratadi.

Ustunlik qiluvchi reaksiyalar deganda, itlarga u yoki bu qo'zg'atuvchilarning ta'sir qilishida hayvonning aniq namoyon bo'lgan hamda uning javob hatti-harakatlaridagi ustunliklar tushuniladi.

Katta yoshli itlarda ustunlik qiluvchi reaksiyalarning 5 ta asosiy shakllarini qayd etilishi qabul qilingan:

1. Faol shakldagi himoyalanuvchi;
2. Sust shakldagi himoyalanuvchi;
3. Ozuqaviy;
4. Mo'ljal oluvchi;

5. Jinsiy - uning ustunlik qilishi qanjiqlarda kuyikish davrida, ko'ppaklarda esa yaqin orada kuyikayotgan qanjiq bo'lgan paytlarda ro'y beradi.

Itlarning individual xususiyatlaridan tashqari ustunlik qilish reaksiyasini hosil qilishda hayvon parvarish qilinayotgan shart-sharoitlar katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, it bolalari do'q urish va tepkilash (xo'rlash) sharoitlarida tarbiyalansa, ularda sust shakllanuvchi himoyalanuvchi reaksiya hosil qilinadi. Agarda tarbiyalash sharoitlari o'zgartirilmasa, it bolalariga singdirilgan qo'rqqoqlik hissi bir umrga saqlanib qoladi. Sharoitlarning o'zgartirilishi bilan ustunlik qiluvchi reaksiyalar xususiyatlari ham o'zgarishi mumkin.

Itlardagi ustunlik qiluvchi reaksiyalar xarakterini bilgan holda it o'rgatuvchisining jonivorlarda u yoki bu shartli reflekslarni hosil qilishi oson kechadi. Itlardagi ustunlik qiluvchi reaksiyasi tavsifini aniqlashning ko'plab usullari mavjud. Eng ko'p tarqalgan usul quyidagi: it o'rgatuvchisi maxsus xizmat bo'limi boshlig'i bilan sinash vaqti (eng qulayi ertalab) va joyini belgilaydi hamda ikkita yordamchi tayinlaydi. Tegishli yo'riqnoma berilganidan keyin maxsus xizmat bo'limi boshlig'i o'z yordamchilari bilan birgalikda belgilangan tadqiqot sinash? o'tkazish joyiga boradi va biror pana yerga (pichan g'arami, tig'iz butalar, tepalik va boshqalar ortiga) yashirinib oladi. 10-12 daqiqalardan keyin it o'rgatuvchisi o'rgatilayotgan it bilan keladi va hayvonni daraxt yoki yerga ko'milgan to'singa bog'lab qo'yadi hamda it yoniga ovqat solingan idishni qoldirib, o'zi pana joyga borib yashirinadi.

It o'zini yangi joyga moslashib, ovqat yeyishga kirishgan paytda yordamchilardan biri pana joydan chiqadi va itga 4-6 metr yaqin bo'lgan

joydan o'tib, ikkinchi bir pana joyga borib turadi. So'ng qo'liga xivich ushlab olgan ikkinchi yordamchi pana joydan chiqib keladi va itga faol hujum qilib, ovqat solingan idishni tortib olish harakatiga tushadi. Bu kabi urinishlarni ikki-uch marotaba qaytargan yordamchi pana joyga borib turadi.

Bu tadqiqot natijasida ustunlik qilish reaksiyasining quyidagi asosiy belgilarni aniqlash mumkin:

1. It o'rgatuvchisining pana joyga yashirinishidan so'ng it o'zi uchun begona bo'lgan yangi joy sharoitiga tez moslashib, ovqat yeyishga kirishadi. Birinchi yordamchining it yonidan o'tishini faol ravishda vovillash bilan kuzatib qoladi. Ikkinchi yordamchining hamla qilishiga javoban it ham faol hujumga o'tadi va darg'azab holda vovillaydi. Bu – faol shakldagi himoyalaniş reaksiyasidir.

Shunday holatlar ham bo'lishi mumkinki, ikkinchi yordamchi itga hamla qilganda, hayvon unga darg'azab vovillab tashlanishi va bir vaqtning o'zida ovqatni o'qtin-o'qtin og'ziga olishi va yeyishi mumkin. Bu esa – ozuqaviy bilan birgalikda kelgan faol himoyalaniş reaksiyasi.

2. It o'rgatuvchisi pana joyga ketishi bilan it atrofga hadiksiragan holda nazar tashlay boshlaydi va o'qtin-o'qtin uvlab, ovqatdan tanovvul qiladi. Birinchi yordamchining o'tishi bilan it ovqatlanishdan to'xtab, hadik aralash tevarak atrofga qaraydi. Ikkinchi yordamchi yaqinlashganda esa, o'zini yon tomonga tashlab, dumini oyoqlari orasiga qisgan holda juftakni rostlab qolish harakatiga tushadi. Ikkinchi yordamchi uzoqlasha boshlasada, it yon atrofga qo'rqinch aralash nazar tashlashda davom etadi. Bu – sust shakldagi himoyalaniş reaksiyasi.

3. O'rgatuvchining uzoqlashishi hamon hayvon tezkorlik bilan idishga yaqinlashib, ovqatni qizg'anish aralash yeyishga tushadi. Birinchi yordamchining yaqinlashishi bilan ovqatlanish sur'ati tezlashib, yonidan o'tguvchini nigohi orqali kuzatib qoladi. Ikkinchi yordamchining hamlaga javoban it keskin irillab, idishdan ajralmagan holda ovqatlanishda qizg'in davom etadi. Yordamchi idishni tortib olishga harakat qilganda esa it darg'azab irillab panjalari bilan ovqat solingan idishni hamla qiluvchidan uzoqlashtirishga kirishadi. Ikkinchi yordamchining qorasi o'chishi bilan it ovqatlanishda davom etadi. Bu – ozuqaviy reaksiyaning ustunlik belgisidir.

Itlarni o'rgatishda hamda qorovullik, soqchilik, qo'riqchilik, cho'ponlik va qidiruv xizmatlarini o'tashi uchun eng yaxshi it sifatida faol shakldagi himoyalanish reaksiyasiga ega bo'lgan, ya'ni vazmin va badjahl itlar hisoblanishadi.

Ozuqaviy reaksiya belgilariga ega bo'lgan itlarni o'rgatish jarayonida oziq-ovqatlar bilan ta'sir etib, shartli reflekslarni osonlik bilan shakllantirish mumkin. Ammo bu kabi itlarda yerdan yoki begona kimsalarning qo'lidan ozuqa olishdan o'zini tiyish usulini o'rgatish juda mushkul bo'ladi.

Sust himoyalanish reaksiyasiga ega bo'lgan itlar o'ziga alohida individual yondashishni talab etadi. O'zida sust himoyalanish reaksiyasini namoyon qiladigan itlarni zaif tipli nerv faoliyatiga ajratish qabul qilingan. Bunday itlarni o'rgatishning ilojisi bo'lmasdan ular ayrim xizmat turlarini o'tash uchun yaramaydi deb hisoblanadi. Ammo akademik I.P. Pavlov bu kabi qarashlarning noto'g'ri ekanligini laboratoriya usulida isbot qilgan.

Akademik I.P. Pavlov nomidagi Evolyusion fiziologiya va patologiya institutida o'tkazilgan tadqiqotlar quyidagi natijalarni bergan: 35 nafar sust himoyalaniş reaksiyasiga ega bo'lgan itlarning 16 tasi zaif tiplilarga, 19 nafari esa kuchli tipga mansub ekanligi ma'lum bo'lgan. Binobarin, sust himoyalaniş reaksiyasi, biroq kuchli nerv sistemasiga ega bo'lgan itlardan, ularga mashq vaqtida to'g'ri yondoshilganda yaxshigina xizmat itlarini tarbiyalash mumkin bo'ladi. Bunday itlarda nafaqat umumiy-intizomiy, davriy buyruqlarga shartli reflekslarni hosil qilish, balki mashq qildirish yo'li bilan oliy nerv faoliyati negizida yotgan nerv sistemasining asosiy jarayonlarini va hayvonning tipologik xususiyatlarini yaxshilash nazarda tutiladi.

It o'rgatuvchining roli va uning xatolari

Xizmat turlarining ko'p qirraligi (qorovullik, soqchilik, qidiruv, sanitar va boshq.) itlardan salomatlik va munosib tayyorgarlikni talab etadi. Bundan tashqari, it o'rgatuvchisi bergan og'zaki buyruqlar va o'rgatish usullarining to'g'ri tuzilishi, tip xususiyatlarining ahamiyatlari va boshqalarga qattiq rioya qilish lozim.

It o'rgatuvchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan xato va nuqsonlar nafaqat o'rgatilayotgan itlarning xizmat ko'rsatish sifatini pasaytiradi, balki uni butunlay izdan chiqarishi ham mumkin.

Amaliyotda o'rgatuvchi tomonidan tez-tez yo'l qo'yiladigan nuqsonlar:

1. It o'rgatuvchining "o'tir!" degan buyrug'ini it bajarishdan bosh tortishi mumkin qachonki, shartli qo'zg'atuvchi (ovoz bilan beriladigan buyruq, test) ga nisbatan shartsiz qo'zg'atuvchi, ya'ni o'tirish vaqtida

itning belidan qo'l bilan pastga bosish harakati oldinroq yuz bersa va shu kabilar.

2. O'rgatilayotgan itlarda u yoki bu usulni ko'p marotaba va uzluksiz takrorlash.

3. Agarda itga bajarish mumkin bo'lmagan talablar qo'yilsa, hayvon ish jarayonidan butunlay bosh tortadi.

4. Majburiy va taqiqlovchi talablarni noto'g'ri qo'llanganda itlar sustkash va kamharakat bo'lib qoladi.

5. Itlarning tip xususiyatlarini hisobga olmagan holda, it o'rgatuvchisi hayvonni majburlash va taqiqlash jarayonida it tizginidan kuchli tortish, siltash va boshqa qo'zg'atuvchilarni qo'llashi natijasida jonivorda qo'rqqoqlik hissi o'yg'onadi yoki u ish jarayonidan butunlay bosh tortadi.

6. Ovoz va ko'rish qo'zg'atuvchilari (ovoz chiqarib va qo'l bilan ko'rsatib beriladigan buyruqlar)ning bir xilligi buzilganligi va buyruq berish jarayoni aniq ijro etilmaganligi hayvon tomonidan buyruqning bajarilmasligiga olib kelinadi.

7. Itning jismoniy imkoniyatlari va salomatligini hisobga olmagan holda, jonivor majburlanganda va yoki unga nisbatan dag'al munosabatda bo'linganda hayvon buyruqni bajarishdan butunlay bosh tortadi.

8. Buyruqlarning aniq ijro etilmasligi yoki ularni ma'nodosh va hamohang so'zlarga almashtirish natijasida.

9. Itga nisbatan g'amxo'r va e'tiborli bo'lmaslik oqibatida it o'rgatuvchisi jonivorning panjalarini noxosdan bosib olsa yoki mashq jarayonida usullarni bajarish vaqtida it tasmasi bilan hayvonning boshiga ursa, unga kuchli og'riq yetkazish mumkin. Bu esa o'z navbatida

hayvonda qo'rqoqlik yoki it o'rgatuvchisiga nisbatan ishonchsizlik hissini uyg'otadi, ya'ni itni to'g'ri o'rgatishga salbiy ta'sir etadigan noo'rin harakatlarning vujudga kelishini chaqiradi.

10. It hali buyruqni bajarmasidan turib, uni rag'batlantirish mutlaqo mumkin emas! Masalan, "yot!" degan buyruq berilsa-yu, ammo it o'tirsa, it o'rgatuvchi hayvonga biron-bir shirinlik hadya etmasligi lozim. Agarda bu paytda itga shirinlik berilsa, u holda bunday harakat itda "yot!" buyrug'iga nisbatan shartli refleksning noto'g'ri shakllanishiga olib keladi. Itdan berilgan buyruqqa nisbatan usulni bajarishni do'q urgan holda qayta buyruq berib mustahkamlab borish lozim bo'ladi. Agar it uni bajarmasa, it o'rgatuvchisi bevosita boshqa bir usulni qo'llashi, ya'ni itning yag'rinidan pastga bosgan holda, jonivorni talab etilgan buyruqni ijro etishga majbur etish kerak.

11. Aniq, ishlab chiqilgan buyruqlarni boshqa bir o'ylab topilgan buyruqlarga almashtirmaslik, masalan "yot!" degan buyruq o'miga "uzala tush!" yoki "yonimga!" degan buyruq o'miga "bu yoqqa kel!" buyruqlarini qo'llash tavsiya etilmaydi.

Itlarni o'rgatish jarayonida tajribasiz o'rgatuvchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan xatolar uslubiy yoki texnik turlarga ajratiladi.

Uslubiy xatolar:

a) itlarni o'rgatish sistemasini yoki alohida usullarini noto'g'ri tuzish;

b) u yoki bu usullar talabini it tomonidan bajarmaslik sabablarini to'g'ri tahlil qilmaslik va ularni bartaraf etish uchun muhim qaror qabul qilinmasligi;

c) itlarning oliy nerv faoliyati tip xususiyatlarini bilmaslik va bundan kelib chiqqan holda, uning yoqimsiz harakatlarini o'z vaqtida bartaraf etishni eplay olmaslik.

It o'rgatuvchisining noto'g'ri xatti-harakatlari itda yoqimsiz munosabatlarning kelib chiqishiga zamin yaratishi mumkin. Masalan, it biron-bir molni to'daga qo'shish uchun haydab borayotgan bir paytda ancha kuchliroq bo'lgan qo'zg'atuvchi, ya'ni butalar orasidan otilib chiqqan tovushqon izidan quvlab ketishi. It o'rgatuvchisi "fu!" buyrug'ini berar ekan, bir vaqtning o'zida "yonimga!" degan buyruqni ham behosdan aytib yuboradi. It o'rgatuvchining oldiga chopib keladi va u jonivorni rag'batlantiradi. Bu paytda taqiqllovchi buyruq "fu!" go'yoki "yonimga!" degan buyruq bilan uyg'unlashib ketganday tuyuladi. Xuddi shu juftlikda mazkur buyruqlar bir necha marotaba takrorlansa, "fu!" buyrug'i jonivor uchun "yonimga!" buyrug'ining ahamiyatini kasb etadi va buning natijasida taqiqllovchi "fu!" buyrug'i berilganda it o'z xo'jayini oldiga yugurib keladigan bo'lib qoladi.

Hayvon u yoki bu buyruqni ikki marotaba bajarganidan keyin uchinchi marta aynan shu buyruqni bajarishdan bosh tortishi kabi holatlar ham bo'lishi mumkin.

d) itlarda noo'rin xatti-harakatlarni bartaraf etishda ularni haddan tashqari kuchli siltash hamda "fu!" buyrug'ini ortig'idan ko'proq qo'llash itlarning cho'chib qolishiga olib keladi.

Og'riqli qo'zg'atuvchi bilan uyg'unlashmagan "fu!" buyrug'i hayvonda shartli tormozlanishning so'nishini vujudga keltiradi. "Fu!" buyrug'ini haddan ziyod ko'p ishlatish itlarda reaksiyaning susayishiga

olib keladi. Bu buyruq og'riqli qo'zg'atuvchi bilan hamohang qo'llangan holda va zarurat tug'ilgan paytlardagina qo'llanishi mumkin.

e) itda "yonimda" buyrug'iga nisbatan shartli refleksni shakllantirishda jonivorni uzun arqonda yetaklab yurish tavsiya etilmaydi, chunki bu hol itda faqatgina uzun arqonda yurish shartli refleksini hosil bo'lishiga olib keladi. Birgalikda yonma-yon harakat qilinganda, itning panjalarini noxosdan bosib olish hayvonda og'riqqa shartli aloqadorlikning hosil bo'lishini va keyinchalik "yonimda" degan buyruq unda og'riq xosil bo'lishini kutishiga va o'rgatuvchining yonida yurishga hadiksirashiga olib keladi.

f) "Erkin!" buyrug'iga nisbatan usullarni ishlab chiqishda it o'rgatuvchisi sekinlik va sustkashlik bilan harakat qilsa, bu ham o'z navbatida hayvonda sustkashlikni uyg'otib, uning o'zini tutishi va buyruqlarni ijro etishida o'z aksini topmasdan qolmaydi. Buyruqning aniq ijro etilmasligi esa, hayvonda shartli reflekslarning jadallik bilan shakllanishiga to'sqinlik qiladi va shuningdek, undagi intizomning pasayishiga olib keladi.

II BOB. IT ZOTLARI. ITLARNING KONSTITUTSIYASI.

It zotlari.

Hozirgi davrda ayrim xabarlariga ko'ra yer sharida taxminat 500 mln. it hisobga olingan. Shulardan 100 mln. itlar bezatki (dekorativ) deb hisoblanadi.

Bu itlarning hammasi 400 zotdan ortiqni tashkil etadi. Xalqaro kinologiya federatsiyasi (FCI) tartibi bo'yicha har bir zotga o'zining standarti mavjud.

Olti ming yil ilgari itlar xonakilashtirilgan, ushbu jarayon Shveysariyaning torf itlari xonakilashtirilishi bilan boshlanadi.

Qadimdan itlarning quyidagi asosiy guruhleri bo'lgan: cho'pon itlar – ovcharka, tozi itlar, tozisimon iskovuch itlar, taksalar, dogsimon – qadimgi assiriya dogi, mastif, pekines, yapon xin turidagi mayda itlar.

Hozirgi kunda Xalqaro kinologiya federatsiyasi tomonidan itlarning zotlari 10 guruhga bo'linadi. Bular 1-guruh – cho'pon itlari; 2-guruh – molosslar; 3-guruh – tererlar, 4-guruh – taksalar; 5-guruh - shpislar; 6-guruh – quvar itlari; 7-guruh – tozisimon iskovuch itlar; 8-guruh – retriever, spaniellar; 9-guruh – bezatki itlar; 10-guruh – tozilar. Shuni ko'rsatib o'tish kerakki rus spanieli zoti Xalqaro kinologiya federatsiyasi tomonidan tan olinmagan.

Itlarni foydalanuvchi guruhidan dekorativ guruhiga o'tish misoli: 1870 yilda Shveysariya Alp tog'larida joylashgan Avliyo Bernar monastirida monaxlar tog'larda qor tagida qolib ketgan odamlarni topishda yordam beradigan kuchli itlarni yaratishdi. Monastirning nomidan bu itlar zotiga "Senbernar" degan ism berishdi. Havo buzilganda

monarxlar itlarni odamlarni izlashga chaqirib yuborishar edi. Itlarning beliga ikkita issiq ko'rpa va idishda rom boylanar edi. Itlar tog' yo'laklarning har bir metrini hidlab to'rt metr qorning tagida qolib ketgan odamni topib olishar edilar. Kuchli oyoqlari bilan qorni kovlab, topilgan odamlarning yuzini tili bilan yalab, keyin shu odamning yoniga yotib uni o'z badani bilan isitar edi. Odam hushiga kelgandan keyin, it odamning yoniga shunday moslashar ediki, belidan ko'rpa va romni olishga qulaylik yaratar edi. Agarda odam shulardan ham foydalana ololmasa it monastirga qaytib monaxlarni shu joyga olib kelar edi. Tarix "Barri" laqabli "Senbernar" zoti to'g'risida aytib beradi. U o'zining umri bo'yicha 40 odamning umrini asrab qolgan. Hozirgi davrda "Senbernar" zotli itlar xizmatda yo'q va yillar o'tib o'zining ish sifatlarini yo'qotishgan va shu bilan "Senbernar" lar dekorativ it guruhiga o'tkazildi. Xuddi shunday "Pudel" fransuz zotli it o'zining ovchi sifatlarini yo'qotib, ovchi it guruhidan dekorativ itlar guruhiga o'tkazildi.

Itlarning konstitutsiyasi.

Tana tuzilishi (konstitutsiya)- organizmning nasl qoldiruvchanlik va individual rivojlanishiga sabab bo'ladigan anatomik va fiziologik xususiyatlarning yig'indisi **konstitutsiya** deb ataladi. Hayvonning tana tuzilishi uni parvarishlash, oziqlantirish va asrash sharoitlarining ta'siri natijasida tamomila shakllanadi va nasldan-naslga meros bo'lib qoladi. Shuningdek, iqlim sharoitlari, itlardan foydalanish xususiyatlari ham o'z navbatida hayvonning tashqi tuzilishining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, tog'larda tarqalgan kavkaz itlari aslida semiz va dag'al bo'lib tog'larga tutash bo'lgan dasht va cho'l hududlarida ancha ozg'in va bo'sh

holatga o'zgargan. Bundan tashqari, har bir zot vakillari ichida yirik, xomsemiz, qo'pol jussali hamda epchil, bo'sh, oriqlik va nozik qomatli itlarni uchratish mumkin.

Itlarni ko'plab kuzatishlar asosida professorlar M.F. Ivanov va P.I. Kuleshov tomonidan hayvonlarning tana tuzilishi turlarining tasnifi ishlab chiqilgan bo'lib, ularga quyidagilar kiradi: xomsemiz, dag'al, nozik, pishiq va mustahkam.

Xomsemiz tipli tana tuzilishi – hosil qilinuvchi reflekslarning sustligi, tana muskullarining go'shtdorligi, yaxshi rivojlangan va namxush labli hamda keng va past boshlilik bilan tavsiflanadi. Ularning bo'yni ko'p hollarda salmoqdor, keng ko'krakli, qorni osilgan, harakatlari sust va sekin, terisi burmalanib, ya'ni silliq emas. Bunday itlar asosan semirishga moyil bo'ladi. Tananing tuklanishi dag'al jun va tivitlardan tashkil topgan. Oyoq bo'g'inlari bo'sh. Tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayoniga nisbatan ustun bo'ladi (senbarnarlar – juni uzun, yirik va baquvvat itlar).

Dag'al tipli tana tuzilishi – tormozlanish jarayoni va qo'zg'alish jarayonlari o'zaro muvozanatlashgan bo'ladi. Bu tipdagi itlarning muskullari va suyaklari salmoqdor, boshi to'rtburchakli, lablari qalin va quruqlik, bo'yni kalta, ko'krak keng, qorni sezilar-sezilmas tortilgan, oyoqlari kalta boldirli, terisi qalin va tarang tortilgan, bo'yin qismidagi terilari esa burmalangan. Tuk qoplami dag'al bo'lib, yaxshi rivojlangan jun va tig'iz tivitlardan iborat.

Dag'al tipli itlar chidamliligi va tez moslashuvchanligi bilan tavsiflanadi (Kavkaz, O'rta Osiyo ovchakalari va Shimoliy-Sharqning chanaga qo'shiluvchi layka itlari va boshqalar).

Mustahkam tipli tana tuzilishiga ega itlarning oliy nerv faoliyat turi vazminli va serharakat bo'ladi. Bunday itlarning suyaklari yaxshi rivojlangan, muskullari kuruk va bo'rtib chiqqan bo'ladi. Hayvonning terisi o'rtacha qalinlikda, boshi ponasimon, cho'zinchoq, peshonasi yassi, lablari quruq, qoq bo'yin, chuqur ko'krakli, qorni ko'krak chizig'idan yuqoriroqda va tortilgan, oyoqlari uzun boldirli hamda sakrash bo'g'imining burchaklari aniq aks etilgan bo'ladi. Tanasining jun qoplamida silliq va kalta tuklardan tortib, uzun va qattiq tuklargacha turlanish kuzatiladi (tozilar, dog, Sharqiy Yevropa ovcharkalari, bokser va boshqalar).

Pishiq tipli tana tuzilishiga ega itlarning oliy nerv faoliyat turi tiyiqsiz harakatchan. Suyaklari bir oz ingichkalashgan, ammo juda mustahkam, tananing muskullari ham yupqalashgan bo'ladi. Terisi mustahkam va elastik, boshi nisbatan ensiz bo'lib, sezilar-sezilmas holda tumshuqqa o'tganligi kuzatiladi. Itning lab-lunjlari quruq, bo'yni tik tutilgan, ko'kragi chuqur, qorni ichkariga tortilgan, shuningdek jag'lari bir-biriga yaqin jipslashmaydigan hollari ham uchraydi. Itlar ko'pincha uzunoyoq yoki ba'zi hollarda esa to'rtburchaksimon ko'rinishga ega bo'lishi ham mumkin. Hayvonning sakrash bo'g'inlari aniq ifodalangan. Tanasining jun qoplamida turli-tuman ravishda tuklangan (doberman, kolli, poynter va boshqalar).

Nozik tipli tana tuzilishi – itlar tez asabiylanish va yuqori darajadagi qo'zg'aluvchanlikka moyil bo'ladi. Sun'iy tanlash va nasl buzilishi bilan chambarchas bog'liq holda, aksariyat itlarda pakana bo'ylik va shunga o'xshash me'yordan chiqish hollari ham uchraydi. Itlarning boshi yumaloq, sharsimon tuzilishda, ko'zlari bo'rtib chiqqan, yuz suyaklari esa ayrim

hollarda shu qadar kalta va zaif rivojlangan bo'ladiki, go'yo hayvonning pastki jag'i oldinga chiqib turganday tuyiladi. Itlarning terisi yupqa, tanasining jun qoplami uzun va jingalak (xonaki baroq it) tuklardan tortib, taqir tukli (xonaki tozilar, meksikaning junsiz itlari) largacha turlanishi kuzatiladi. Yuqorida qayd etilgan itlarning tana tuzilishi tiplari har doim ham sof holda uchramaydi. Juda ko'p hollarda mazkur jonivorlar aralash tipli tuzilishga ega bo'lib, ular birinchi navbatda ustunroq tiplar, masalan: pishiq-dag'al, dag'al-mustahkam, bo'sh-xomsemiz, xomsemiz-bo'sh kabi turlar ko'rinishida bo'ladi.

Zot turi tushunchasi deganda, hayvonga dastlabki nazar tashlaganda mazkur it zot haqidagi mukammal tasavvurga qaysi darajada yaqinlashishi, ya'ni uning zot turi kuchli yoki kuchsiz darajada ifodalanishi bilan belgilanadi. Shuning bilan birgalikda tur jinsiy demorfizm, ya'ni hayvonning ko'ppak yoki qanjiq sifatida farqlanishini ham ifodalaydi. Ko'ppak – erkaklik turiga, qanjiq – esa urg'ochilik turiga ajratilishi lozim. Jinsiy turga nomuvofiqlik esa hayvonlarda kuzatiladigan nuqsonga kiradi.

Quvvatlilik – hayvon tanasidagi suyaklar va muskullarning kuchli rivojlanganligini ifodalaydi. Itlarning skeleti dag'al, mustahkam, rivojlangan, zaif bo'lishi mumkin. Aynan shundan kelib chiqqan holda, itlar vazmin, baquvvat, mustahkam va zaif sifatida tavsiflanadi. Agar it insonda vazminlik ta'ssurotni qoldirsa, demak u vazmin hisoblanadi, aks holda esa u epchil itlar sirasiga kiritiladi.

Nasldorlik – it o'zining zot turi bilan umumiy ta'surotni tavsiflaydi, qaysiki bu taassurotni bizning ongimizda itlar o'zlarining zot turlariga ko'ra shakllantiradi. Bu kabi belgilar orqali itlar zotdor, oddiy, haddan tashqari rivojlangan (odatda nozik skeletli), hamda dag'al turlarga bo'linadi.

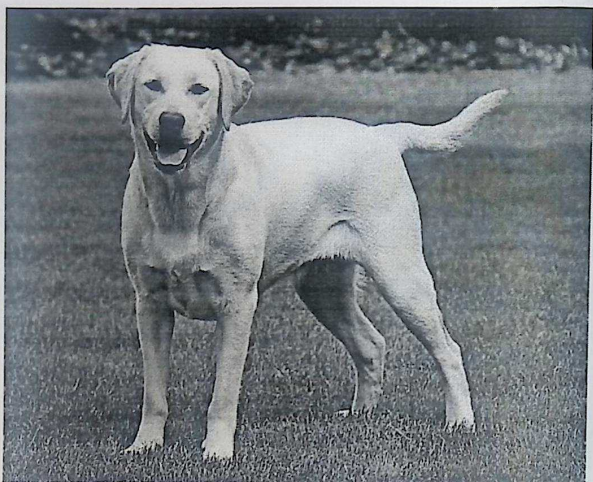

2-rasm. Belgiya ovcharkasi(Malinua)

3-rasm. Nemis ovcharkasi

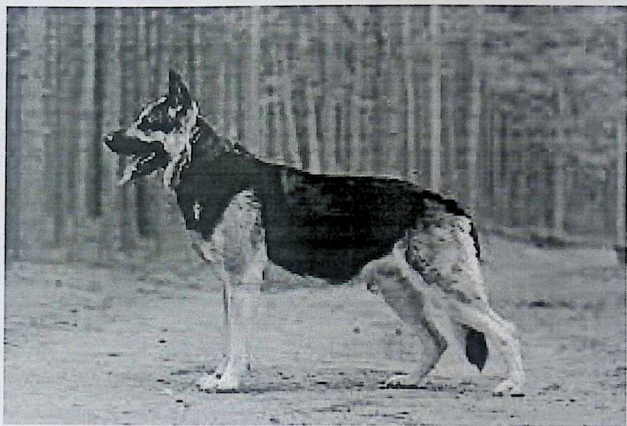

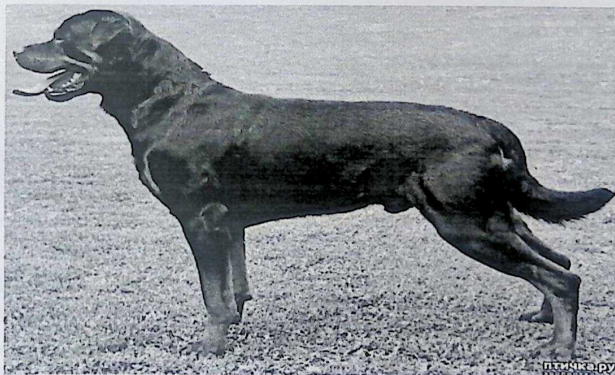
4-rasm. Labrador

5-rasm. O'rta Osiyo ovcharkasi

6-rasm. Sharqiy Yevropa ovcharkasi

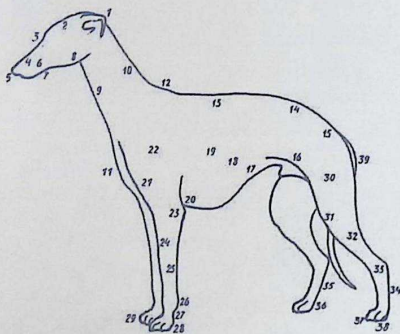

7-rasm. Rotveyler

III BOB. ITNING TASHQI VA ICHKI TUZILISHI (EKSTERYER VA INTERYER).

Eksteryer.

Tashqi tuzilish (eksteryer) deb hayvonning tashqi qiyofasi, ya'ni itning sirtqi ko'rinishi bo'yicha aniqlanadigan tuzilishga aytiladi. Kinologlar itlarning tashqi tuzilishini mutanosiblik va hajm ko'rsatkichlari, nasldorlik va jins turi hamda it tanasining turli qismlarini alohida bayon etib ifodalash orqali bir butun tavsifiy tizim asosida aniqlashadi.

8 - rasm. Itning tuzilishi:

1-ensa bo'rtmasi, 2-peshona, 3-peshonadan tumshuqqa o'tish joyi, 4-burun usti, 5-burun uchi, 6-tumshuq, 7-lablar, 8-yonoq, 9-tomoq, 10-bo'yin, 11-ko'krakning old qismi, 12-yag'rin, 13-orqa, 14-bel, 15-sag'ri, 16-chot, 17-qorin, 18-qovurg'alar, 19-ko'krak qafasi, 20-ko'krak, 21-yelka, 22-yelkakurak birikmasi, 23-tirsak, 24-bilak, 25-bilakuzuk, 26-kaft, 27-oldingi oyoq panjasi, 28-barmoqlar, 29-tirnoqlar, 30-son, 31-tizza, 32-boldir, 33-sakrash bo'g'imi, 34-kaft, 35-sirtlon barmoq, 36-orqa oyoq panjasi, 37-barmoqlar, 38-tirnoqlar, 39-dum.

Kinolog hakamlar singari itlarning egalari ham jonivorlarning qaddi-qomati tavsiflanadigan atamashunoslik ilmini mukammal bilishlari talab etiladi (6-rasm).

Itlarning ko'rgazmasida hayvonlarni tekshiruv va ko'rikdan o'tkazuvchi mutaxassis (ekspert) asosan qanday ko'rsatkichlarga o'z e'tiborini qaratadi? Bu eng avvalo *hayvon jussasining tuzilishidir*. U nomutanosib, mutanosib, novcha, pakana va o'rtamiyona (standart hisobida) bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, itlar yoshi o'tgan (belgilangan standartdan yuqori yoshda) yoki yoshi yetmagan, ya'ni cheklangan minimal standartdan kichik bo'lishi ham e'tiborga molikdir.

Shuningdek, itlarning tashqi qiyofasini baholashda tana shaklining mutanosibligi ham aniqlanadi va unga ko'ra itlar uzun oyoq, mutanosib, kalta oyoq yoki bo'ksasi baland bo'lishi ham mumkin.

Itshunoslikda jonivorning tana tuzilishi haqidagi asosiy ma'lumotlarni ifodalovchi quyidagi indekslar (ko'rsatkichlar) juda ko'p hollarda qo'llaniladi:

- *suyakdorlik* indeksi – it panja o'zagi aylanasing uzunligi bilan yag'rin balandligining o'zaro nisbati. Uning asosida suyaklarning (skelet) rivojlanish ko'rsatkichi aniqlanadi.

Panja aylanasing uzunligi x 100

Yag'rin balandligi

- *uzun oyoqlilik* indeksi – it oyoqlari uzunligi yag'rinning umumiy balandligiga nisbati. Itlarning nisbiy uzun oyoqliligini ko'rsatadi.

Oldingi oyoqlarning tirsakkacha bo'lgan uzunligi x 100

Yag'rin balandligi

- *ko'krak* indeksi – it ko'kraginging kengligi hamda chuqurligining o'zaro nisbati. Ko'krakning nisbiy rivojlanishini ko'rsatadi.

Ko'krak kengligi x 100

Ko'krak chuqurligi

- *yiriklik* indeksi – it yag'rinining balandligi bilan ko'krak aylanasining uzunligining o'zaro nisbati. Tananing nisbiy rivojlanishini ifodalaydi.

Ko'krak aylanasining uzunligi x 100

Yag'rin balandligi

- *uzunboshlilik* indeksi – it yag'rinining balandligi va bosh uzunligining o'zaro nisbati. Boshning nisbiy uzunligini ifodalaydi.

Bosh uzunligi x 100

Yag'rin balandligi

- *keng peshonalik* indeksi – it boshining nisbiy kengligi.

Peshona kengligi x 100

Bosh uzunligi

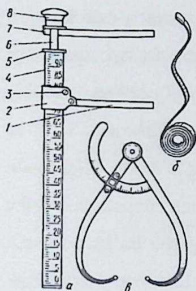
Gavda hajmi indeksi - tana balandligi va uzunligining o'zaro nisbati (ko'krak-yelka bo'g'imining old bo'rtmasi va quymuch bo'rtigi o'rtasidagi masofa). Hayvon tana tuzilishining mutanosibligini ifodalaydi.

Tananing qiyalama uzunligi x 100

Yag'rin balandligi

Agar hajm ko'rsatkichi 100 ga teng bo'lsa it tanasining balandligi va uzunligi mutanosib, ya'ni hajmi to'rtburchak (kvadrat) bo'ladi. Bundan tashqari, itlar tanasining hajmi qisqargan, uzaygan, cho'zilgan shakllarda ham bo'lishi mumkin. Itlarning tana tuzilishini ko'z orqali chamalab ham, shuningdek hayvonlarni maxsus o'lchov asboblari:

zoomuxandis sirkuli, o'lchov tayog'i va lentasi yordamida o'lchab xolis ravishda baholash ham mumkin (9 -rasm).

9- rasm. It o'lchamlarini olish uchun qo'llanadigan asboblari: a - o'lchov tayog'i: 1 - pastki planka, 2 - erkin harakatlanadigan qism, 3 - vintsimon qisqich, 4 - shkala, 5 - yuqori qalpoqcha, 6 - harakatchan kvadrat o'q, 7 - yuqori planka, 8 - dastak; b - o'lchov lentasi; v - zoomuxandis sirkuli.

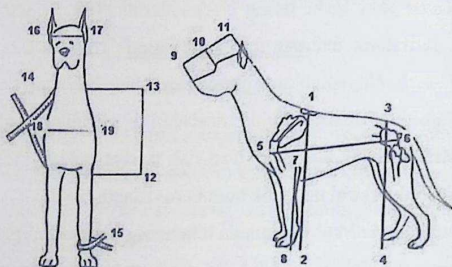
Odatda ikki kishi itning o'lchamlarini oladi, uchinchi kishi esa olingan natijalarni daftarga qayd etib boradi. Ulardan biri itning egasi bo'lishi kerak. Hayvon o'zini yengil his etishi uchun egasi hamisha itning yonida bo'lishi lozim. Itning dastlabki o'lchamlarini olishda, ishni santimetrli lenta va sirkuldan boshlash tavsiya etiladi. Chunki, mazkur asboblari jonivorlarni unchalik ham bezovtalantirmaydi.

Lenta yoki sirkul yordamida it tumshug'ining uzunligi - ko'zlarning ichki burchaklarining chizig'i bo'yicha, ko'z kosasidan burunning oxirgi nuqtasigacha (10-rasm. 9, 10); hayvon peshonasining uzunligi - ko'z kosasidan ensa bo'rtmasigacha (10 -rasm. 10, 11); boshining uzunligi - ensa bo'rtmasidan to'g'ri chiziq bo'ylab burunning bo'rtmasigacha bo'lgan masofa orqali o'lchanadi (10 -rasm. 9, 11). It boshining kengligini o'lchashda sirkul yordamida boshning eng kengaygan qismida,

peshona markazi bo'ylab, it quloqlarining old yonida, yonoqlaridan boshlab o'lchanadi (10 -rasm. 16, 17).

Lenta yordamida ko'krak aylanasi uzunligini kuraklar ostidan ko'krak qafasi bo'ylab (10 -rasm. 14), oldingi oyoqlar uzunligini it tirsagidan to'g'ri yo'nalish bo'ylab yergacha (10-rasm. 7, 8), panja o'zagi aylanasi bilakuzuk bo'g'inining pastki va beshinchi barmoq asosining yuqori qismidan o'lchanadi (10-rasm. 15). Yag'rin (10 -rasm. 1, 2) va dumg'aza balandligi (10 -rasm. 4) o'lchov tayog'i orqali o'lchanadi. Shuningdek, tayoq yordamida tananing qiyalama uzunligini yelka suyagining old bo'rtmasidan quymuch bo'rtmasigacha bo'lgan masofa orqali (10 -rasm. 5, 6), ko'krak kengligini esa old tomodan yelka-kurak bo'g'inlari o'rtasidan o'lchanadi (10 -rasm. 18, 19).

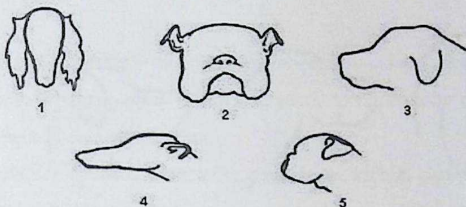

10 - rasm. Itning o'lchamlarini olish.

Ko'krak uzunligi ham o'lchov tayog'i yordamida quyidagicha aniqlanadi: asbobning qo'zg'almas qismini ko'krakning pastki qismiga qo'yib siljiydigan qismini esa, ko'krak ortidan yag'rin ustiga tushiriladi (10 -rasm. 13, 12.).

Konditsiya – itning jismoniy holatini ifodalaydi. Konditsiya turlari yaxshi, oʻrta, ozgʻin, qoniqarsiz, zavodga taʼluqli, ishchi, semiz va koʻrgazmalilarga boʻlinadi.

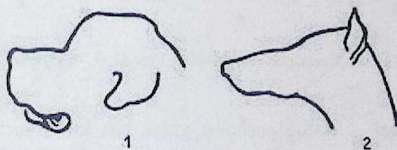
Itlarning tumshugʻi - oʻtkir, tumtoq, ingichka, keng, uzun, kalta va qanqaygan boʻlishi mumkin (11 - rasm).

11 - rasm. 1 – uzun va oʻtkir, 2 – keng, 3 – tumtoq, 4 – ensiz, 5 – kalta.

Burunning shilliq pardasi turli turlarda boʻlishini inobatga olib, uning rangini aniq ifodalash lozim. Burun kovaklari tor va kengaygan boʻlishi mumkin.

Itlarning **lablari** - namxush, quruq, shalviragan, jagʻlarga mustahkam yondashgan, doʻmboq, yupqa, kuchsiz rivojlangan, jagʻlarga jips yopishgan yoki yopishmagan boʻladi (12 – rasm).

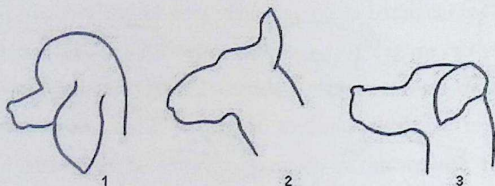

12 - rasm. 1 – shalviragan, 2 – quruq.

Hayvon og'zining birikish burchaklari - kuchli yoki kuchsiz ifodalangan bo'ladi.

Yonoqlar - yassi yoki turtib chiqqan bo'lishi mumkin.

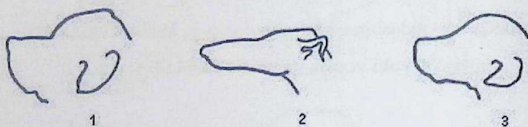
Burun uchi - qanqaygan, pastga engashgan, to'g'ri, ingichka, yo'g'on hamda qirg'iyburun bo'lishi kuzatiladi (13 -rasm).

13 - rasm. 1 - to'g'ri, 2 - pastga engashgan, 3 - qanqaygan.

Bosh suyagi - ya'ni bosh chanog'i umumiy jihatdan olganda qisqargan, uzun, kalta va keng bo'ligi qayd etiladi.

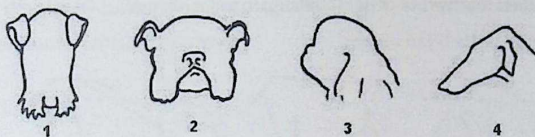
Peshonadan tumshuqqa o'tish joyi - silliq, yengil ifodalangan, keskin va aniq ifodalangan bo'ladi (14-.rasm)

14 - rasm. 1 - keskin, 2 - yengil ifodalangan, 3 - aniq ifodalangan.

Peshonasi - do'ng peshona, yassi, tor, keng, yumaloq, ko'zlar yo'nalishi bo'ylab toraygan, uzunasiga burishgan yoki burishmagan bo'ladi (15 - rasm).

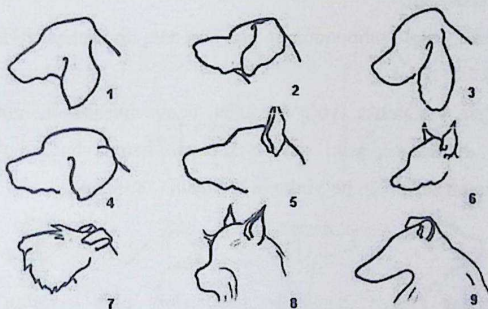

15 - rasm. 1 - tor, 2 - keng, 3 - do'ng peshona, 4 - yassi,

Qosh usti bo'rtig'i- aniq yoki sezilar-sezilmas ifodalangan.

Boshning teppa qismi - keng, tor, yassi, do'ng, ensa bo'rtmasi aniq yoki qisman ifodalangan bo'ladi.

Quloqlar – ensiz, keng, kalta, uzun, katta, kichik, past yoki baland qo'yilgan, go'shtdor, ingichka, asosi ensiz yoki keng, o'tkir, yaxshi yoki kam xarakatchan, bir tomonga taqlangan, yarimi tik turgan, yumshoq, og'ir, tik turgan, osilgan, yonoqlarga jips yoki ajralib turgan, standart bo'yicha yoki bir sababga ko'ra kesilgan bo'lishi mumkin (14 – rasm).

16 - rasm. **Qulok turlari**: 1 - past o'rnatilgan, 2 - baland o'rnatilgan, 3 - past o'rnatilgan va asosi ensiz, 4 - Uzun, enli, asosi enli. 5 - baland o'rnatilgan, o'tkir uchli, 6 - kesilgan, 7 - kichik va yengil, 8 - kichik, tik turgan va o'tkir uchli. 9 - qisman tik turgan.

Ensa bo'rtmasi - aniq ifodalangan, bilinar-bilinmas va sezilarli yoki sezilarsiz bo'ladi (15 -rasm).

15 - rasm. 1 - bilinar-bilinmas, 2 - sezilarli, 3 - aniq ifodalangan.

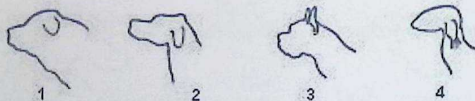
Ko'zlar - shakliga ko'ra tuxumsimon, uchburchak, yumaloq, bodomsimon, hoshiyali, bo'tako'z, botiq, kipriklari esa ichkariga yoki tashqariga egilgan turlarga farqlanadi.

Rangiga ko'ra ko'zlari tim qora, malla, to'q jigarrang, och jigarrang, havorang, qahrabosimon va yashilsimon tuslarga ajratiladi.

Ko'z qarashlari (nigohi) darg'azab, hadiksiragan, sokin, ifodali va ishonchsiz bo'ladi.

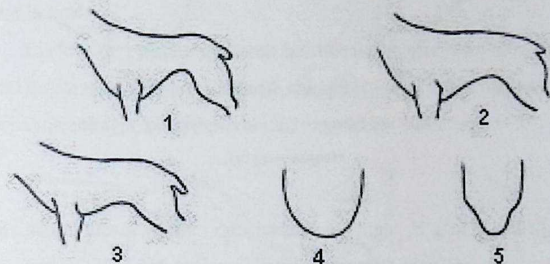
Bosh - yengil, salmoqdor, qo'pol, jinsi aniq ifodalangan (erkak yoki urg'ochi).

Bo'yin - ingichka, yo'g'on, kalta, uzun, mushakdor, mutanosib, namxush, quruq, tik yoki quyi o'rnatilgan hamda bukri bo'yin va ohunikisimon shakldagi bo'yinlarga bo'linadi (18 -rasm).

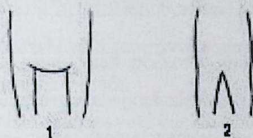
18 - rasm. 1. Tik o'rnatilgan. 2. Quyi o'rnatilgan. 3. Bukri. 4. Ohunikisimon.

Ko'krak - chuqur, kichkina, enli, ingichka, kalta, uzun, egri, bo'qoqsimon bo'ladi (19 -rasm).

19-rasm. *Ko'krak* turlari: 1,2,3,- yon tomondan ko'rinish: Chuqur, kalta. 2. Chuqur, uzun. 3. Kichkina. 4, 5 – old tomondan ko'rinish: 4. Yassi. 5. Bo'qoqsimon.

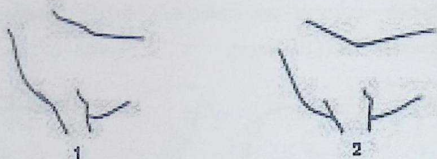
Ko'kragining old qismi - yaxshi rivojlangan, yetarlicha rivojlanmagan, ensiz, enli, yassi, mushakdor va go'shtsiz turlari mavjud (20-rasm).

20 - rasm. 1.Enli. 2. Ensiz.

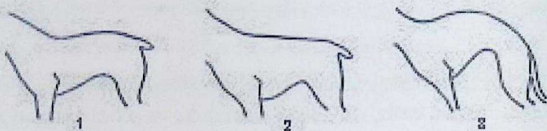
Yag'rin - aniq ifodalangan, sezilarsiz, baland, botiq turlarga bo'linadi (19-rasm).

21 - rasm. 1. Aniq ifodalangan (yaxshi rivojlangan). 2. Sezilsiz (yaxshi rivojlanmagan).

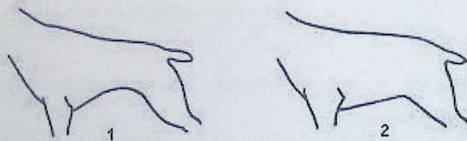
Yelka - to'g'ri, egilgan, mustahkam, uzun, qisqa, ensiz, enli, yumshoq, yetarli yoki yetarsiz ravishda mushakdor bo'lishi kuzatiladi (22-rasm).

22 - rasm. 1. Egilgan. 2. To'g'ri. 3. Turtib chiqqan.

Bel - mustahkam, yumshoq, keng, ensiz, uzun, kalta, to'g'ri, turtib chiqqan, yetarli yoki yetarsiz darajada mushakdor.

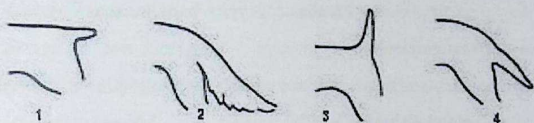
Qorin - tortilgan, osilgan, qappaygan va tarang bo'ladi (23-rasm).

23-rasm. 1. Tortilgan. 2. Osilgan.

Maklok – tos yonbosh suyagi qanotining bo‘rtib chiqqan joyi bo‘lib, sezilarli, sezilarsiz, rivojlangan va turtib chiqqan holatlarda bo‘lishi kuzatiladi.

Sag‘ri - maklokdan quymich bo‘rtmasigacha bo‘lgan masofa tana qismi hisoblanib, u gorizontal, turtib chiqqan, qiya, qirqilgan, qisqa, uzun, mushakdor, chayir, keng va tor bo‘lishi mumkin (24-rasm).

24-rasm. Sag‘ri holati va dumning tutilishi: 1. To‘g‘ri, gorizontal tutilgan. 2. Qiya, quyi tutilgan. 3. To‘g‘ri, yuqoriga ko‘tarilgan. 4. Sag‘ri va dum osilgan

Dum - tik yoki quyi tutilgan, asosi yo‘g‘on yoki ingichka, uzun yoki kalta, yuqoriga ko‘tarilgan aylanasiimon holatda, gorizontal tutilgan yoki osilgan, bir tarafga egilgan hamda buralgan holatlarda bo‘lishi mumkin.

Oldingi oyoqlar - to‘g‘ri, birikish burchaklari aniq yoki noaniq shakllangan, mushaklari yaxshi yoki kam rivojlangan, kuragi to‘g‘ri, qiya harakatlanuvchi, uzun va kalta bo‘ladi.

Yelka-kurak bo‘g‘imi - yaqqol yoki kuchiz ifodalangan.

Tirsaklar - harakatchan, tashqariga chiqqan, ichkariga qayrilgan, ko‘kraklarga yonlashgan, orqa tomonga kuchli og‘gan bo‘ladi.

Bilagi - uzun, kalta, to‘g‘ri, mustahkam, qiyshaygan bo‘lishi mumkin.

Tarandisi - uzun junli it zotlarida oldingi oyoq bilaklarining orqa tomonida momiqday uzun, pardozbop tuklar.

Bilak bo'g'imi - yo'g'on, yupqa yaxshi yoki kuchsiz rivojlangan.

Barmoqlar - oldingi oyoqlarda ham xuddi orqa oyoqlardagi singari jips, siyraklashgan, mustahkam, yumshoq, jamlangan va yassi bo'lishi kuzatiladi.

Orqa oyoqlar - to'g'ri, bo'g'implari to'g'ri yoki noto'g'ri burchakli, yaxshi yoki kam mushakdor bo'ladi.

Son - uzun, kalta, mushakdor yoki kam mushakli, kuchli yoki kuchsiz rivojlangan bo'ladi.

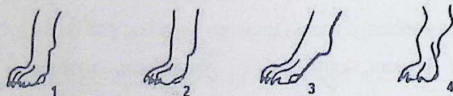
Tarandisi - orqa oyoqlarda sonining ort tomonida uzun, bezamkor junlarni vujudga keltiradi.

Tizzalar - me'yorda, kuchli, turtib chiqqan yoki kam sezilarli bo'lishi mumkin.

Boldirlar - ingichka yoki yo'g'on, kalta yoki uzun bo'ladi.

Sakrash bo'g'imi - aniq ifodalangan, yaxshi ifodalanmagan, enli, ensiz, ingichka, yo'g'on, quruq, yerdan ancha yuqorida yoki yerga juda yaqin o'rnatilgan sifatida belgilanadi.

Panjalar - (-rasm) tuxumsimon, yumaloqlashgan, kichik, katta, jamlangan, toraygan, yumshoq, jips, yumaloq (mushuklarnikisimon), yassi va tarqoq bo'ladi.

25- rasm. Panja turlari: 1 - yumaloq (mushuklarnikisimon),

2 -yumaloqlashgan, 3 - toraygan, 4 - tarqoq.

Tirnoqlar - oldingi va orqa oyoq barmoqlarida mustahkam, kuchsiz, o'tkir, o'sik, standartga muvofiq yoki boshqa tusda bo'ladi.

Orqa chiqaruv teshigi – to'liq bayon etilmaydi.

Choti - kuchli yoki kuchsiz ifodalangan teri burmalaridan iborat.

Jinsiy a'zolar - ko'ppaklarda jinsiy a'zo va urug'donlar joylashgan urug'don xaltasi, qanjiqlarda esa ilmoq bo'lib, u mukammal ifodalanmaydi.

Rangi va jun tuzilmasi - mazkur zotlar uchun ancha-muncha tavsifga loyiq bo'lganlarigina standart sifatida ta'riflanadi.

Itlarning junlari - o'z tuzilmasiga ko'ra qayrilgan, to'liqinsimon, to'g'ri, yoysimon yoki aylanasimon, kalta, uzun, qattiq, ipaksimon, yumshoq bo'lishi mumkin. Ushbu belgilarga muvofiq itlar kalta junli, o'sik junli va dag'al junlilarga bo'linadi. Bundan tashqari, oraliq o'rinli jun tipiga ega itlar ham uchraydi.

Jun qoplami tivit va o'zakli yoki qoplama tuklardan tashkil topgan. Itlar tanasining ayrim joylarida ancha uzun jun tolalari chiroyli va hajmdor shaklga ega bo'lib, yag'rin va bo'yinda "yol" ni, orqa oyoqlarda "ishtoncha" ni, oldingi oyoqlarda "taram" ni, qorin chizig'i bo'ylab "ko'ylak" ni, dumning pastki qismida esa "sharshara" ni hosil qiladi.

Qoshlari dag'al junli zotlarda tavsifiy belgilarni o'zida ifoda etib, kuchli yoki kuchsiz rivojlangan, yaqqol yoki kam ifodalangan, sezilarli yoki sezilarsiz bo'lishi mumkin.

Soqol faqatgina dag'al junli it zotlarida uchrab, yaxshi, o'ta kuchli yoki kam rivojlangan bo'lishi mumkin.

Rangi bo'yicha itlarning jun qoplami bir, ikki yoki uch xildagi tuslarda bo'lishi mumkin. Teridagi pigmentlar miqdori quyosh nuri,

ratsionning to'yimliligi, shuningdek parvarishlash hamda itlarni yuvintirishda ishlatiladigan ishqoriy modda turiga ham bog'liq bo'ladi.

Oq rangli deb, itlarning juni pigmentlanmagan, ammo burni, qovoqlari, lablarining chetlari pigmentlangan hamda ko'zning qorachig'i ranglangan bo'lishi lozim. Albinos hayvonlarda esa yuqorida qayd etilgan joylar butunlay pigmentsiz bo'ladi.

To'q kulrang (bo'rinikisimon)-to'q sariq rang. Bu tusdagi itlarda belning uzunasi bo'ylab tasmasimon chiziq o'tadi.

Bu tusdagi itlarning jun tolalari pigmentsizlanmagan bog'lam orqali turli bo'laklarga bo'linib, har xil rangbaranglikga ega: ildizi sariq, o'rta qismi och rang, uchlari esa qoramtir. Agar to'q kulrang tusli tuklar malla yoki qoramtir uchli bo'lsa, bunday itlarni qo'ng'ir itlar deb atashadi.

Bulardan tashqari quyidagi turdagi ranglar uchraydi: ko'kimtir rang (sichqonlarnikisimon). U ikki xil tusda – och kulrang va to'q kulrang (deyarli "ho'l asfalt" rangida bo'ladi.

Mallarang (shokoladsimon) - och yoki to'q ranglarda bo'lishi mumkin.

Jabduqsimon ranglanish – asosan malla, kulrang tusdagi bosh, quloqlar, bo'yin qismidagi dog'lar va yelkani qoplovchi rangbarangliklardan iborat.

Yo'lbarssimon (yo'lbars rangini eslatuvchi) ranglanish. Asosiy rangda (sarg'ish, kulrang, qo'ng'ir, sariq) to'q ko'ndalang chiziqlar mavjud. Standart bo'yicha aksariyat itlar to'q rangga ega bo'ladi.

Marmarsimon ranglanish – asosi oq yoki oqish tusda bo'lib, unda xolga o'xshamagan noto'g'ri shakldagi mayda dog'lar sochilib

joylashgan. Namunada bu itlarning oyoqlari va bo'ynida dog'lar uchramaydi.

Xoldor itlar – asosiy rangi oq (yoki oqish) bo'lib, unda butun tana bo'ylab xol va dog'lar mavjud bo'ladi.

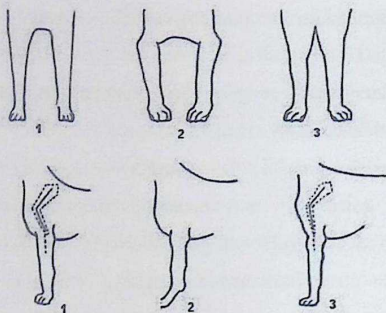
Tullash deb ko'plab it zotlarida – hayvonning yoshiga, organizmdagi gormonlar muvozanatiga, oziqlantirish va saqlash sharoitiga, atrof muhitning haroratiga va mavsumga bog'liq holda junning davriy ravishda almashinib turishiga aytiladi. Dastlabki tullash itlar hayotining ilk oylarida yuz berib, unda itvachchalarga xos bo'lgan yumshoq tuklar katta hayvonlarning dag'al junlariga almashinadi.

Ko'plab it zotlari o'z junining tig'isligini qish mavsumida bir necha marotabaga oshiradi. Ayrim hollarda itlarning rangi ham o'zgaradi. Mavsumiy tullash bir yilda ikki marotaba kuzatiladi. Ochiq havoda parvarish qilinadigan itlar jadalroq (sovuq haroratning issiq haroratga keskin almashinishi sababli), uylarda saqlanadigan itlar esa asta-sekinlik bilan tullaydi.

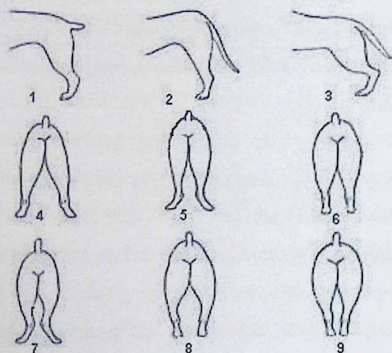
Tullash davrida itlar ratsionining tarkibiga mineral tuzlar va vitaminlar: perga, dengiz karami, baliq yog'i, trivitamin, baliq va qon uni, kalsiy va baliq ozuqasi (dafniyalar) kiritilishi lozim.

Harakatlanish mexanikasi itlar uchun o'ta muhim hisoblanadi. Ko'rgazmalarda nafaqat it oyoqlarining shakli va muskullarining rivojlanish darajasi, balki tik turganda hamda harakatlanganda oyoqlarini tutishi baholanadi, chunonchi itlar harakatlanganda oyoqlaridagi nuqsonlar yoki ustunliklar yaqqol namoyon bo'ladi.

26- rasm. Oldingi oyoqlarning tutilishi: old tomondan ko'rinish: 1- me'yoriy, 2- maymoq, 3 - yoyilgan, yon tomondan ko'rinish: 1 - me'yoriy, burchaklari to'g'ri shakllangan, 2 - qiya, 3 - to'g'ri yelka.

27 - rasm. Orqa oyoqlarning tutilishi: yon tomondan ko'rinish: 1- me'yoriy, 2- to'g'ri 3- qilichsimon. orqadan ko'rinish: 4 - keng, 5 - yoyilgan, 6 - me'yoriy, 7- sakrash bo'g'imlarida bir-biriga yaqin tutilgan, 8-yumaloq, 9- tor.

Orqa oyoqlarini tutishi (27-rasm) me'yoriy, nuqtasimon, qilichsimon, quymich chiziqlaridan ortda tutilgan, sakrash bo'g'imlarining bir-biriga yaqin tutilishi (sigirlarnikisimon), keng, qisqa, to'g'ri yoki noto'g'ri shakllangan burchakli bo'lishi qayd etiladi.

Qadam tashlanishi mayda, uzun, keng, yengil, prujinasimon, beo'xshov turlarga ajratiladi. Yo'rg'alashi va sakrab chopishi erkin, qimtingan, yengil, mayda, mayin, o'ynoqi, beo'xshov bo'lishi mumkin. Yo'rg'alash deganda itlarning notabiiy harakatlanishi tushinilib, unda bir tomondagi oldingi va orqa oyoqlar bir vaqtning o'zida ilgari tashlanadi.

Ko'rgazmalarda e'tiborga olinadigan itlar tavsifi jo'shqin, g'ayratsiz, to'g'ri, ayyor, mehribon, jahldor, tinib-tinchimas, yuvosh, dadil, qo'rqq, ishonuvchan va shubhalanuvchi bo'ladi.

2. Interyer.

Itning ichki tuzilishi deb – it organizmining ichki anatomik va morfologik xususiyatlari bilinadi. Ichki tuzilishga teri, jun tolalari, ichki a'zolar, qon tarkibi va turli xil fiziologik ko'rsatkichlar kiradi.

Barcha ichki a'zolar turli xil to'qimalardan tashkil topgan. Bular – epitelial (qoplovchi), muskul, nerv va biriktiruvchi to'qimalardir.

Epitelial to'qimaning hujayralari yaxlit qobiq bilan tana sirti va ichki a'zolar, ya'ni qin, bachadon, oshqozon va boshqalarni tashqi tomondan qoplab turadi. Epitelial to'qimaning bajaradigan funksiyalari turlicha bo'ladi. U bakteriyalar, kimyoviy moddalar ta'siri va tananing qurib qolishidan himoya qiladi, shuningdek to'yimli moddalar va suvning tanaga so'rilishi hamda tashqi ta'sirlarning qabul qilinishini ta'minlaydi.

Bundan tashqari, epiteliy hujayralari maxsus moddalar – ichak va oshqozon shirasi, ko‘z yoshi, sut, so‘lak, ter, quloq kiri va shu kabilarni ishlab chiqaradi.

Muskul to‘qimasi ko‘plab miqdordagi bo‘ylama, yonma-yon joylashgan tolalardan tashkil topgan bo‘lib, ularning qisqarishi natijasida, kalta va yo‘g‘onlashgan shaklga kiradi, ya‘ni mexanik ishni bajaradi va natijada harakatlanish imkonini beradi. Suyaklarga birikkan muskullar skelet muskulaturasini tashkil etadi. Shuningdek uni erkin muskulatura deb ham atash termini qabul qilingan. U hamisha bosh miya nazorati ostida bo‘ladi. Bundan tashqari organizmda silliq muskulatura ham mavjud. U vegetativ nerv sistemasining qo‘zg‘alishi oqibatida ixtiyoriy ravishda qisqaradi. Muskul to‘qimasidan qon tomirlari va asab tolalari o‘tadi.

Nerv to‘qimasi it organizmida ham xuddi insonlardagi kabi neyronlardan tashkil topgan bo‘lib, nerv sistemasini vujudga keltiradi. Har bir neyron yadroli tanacha va ikki yoki undan ortiq o‘simtalardan tuzilgan. Nerv impulslarining yo‘nalishlariga bog‘liq ravishda bu o‘simtalar ikki turga bo‘linadi. Ularning ayrimlari impulslarni hujayra tanasidan tashqariga uzatsa, boshqalari esa sirdan hujayra tanasiga qabul qiladi.

Hayvonlar va odamlardagi maxsus sezgi tuzilmalari impulslarni markaziy nerv sistemasiga tashqi va ichki muhitdan qabul qiluvchi va qayta uzatuvchi retseptorlar deb ataladi. Retseptorlar qat‘iy o‘ziga xos xususiyatlarga egadir. Ularning birlari tashqi muhitdan qo‘zg‘alishlarni qabul qiladi (eshitish, ko‘rish, ta‘m bilish, hid bilish va sezish retseptorlari), shu sababli tevarak olamni o‘zlashtirish xususiyati

retseptorlardan kelayotgan axborotlar bilan chambarchas bog'liqdir. Boshqalari esa ichki a'zolar bilan bog'lanadi (yurak, qon va limfa tomirlari, o'pka va boshqalar bilan). Bundan tashqari retseptorlar funksiyasiga ko'ra "ixtisoslashgan" bo'ladi. Bulardan ta'm, hid, kimyoviy birikmalarga sezgir retseptorlar, shuningdek ko'rish, eshitish, gravitatsiya va qon-tomir retseptorlari ham mavjud.

Retseptordan markaziy nerv sistemasiga axborot uzatish jarayoni va unga nisbatan javob reaksiyasi reflektor yoyi deb ataladi.

Biriktiruvchi to'qimaga suyak, pay va tog'ay to'qimalari kiradi.

Suyak to'qimasi tayanch vazifasini o'taydi. Suyaklar tashkil topgan asosiy modda, bu – kalsiy tuzlaridir. Paylar qayishqoq, egilmaydigan bog'lamlardir. Ular juda mustahkam bo'lib, suyaklarni o'zaro biriktirib turadi. Tog'ay – qattiq to'qima bo'lsada, lekin u mustahkam emas.

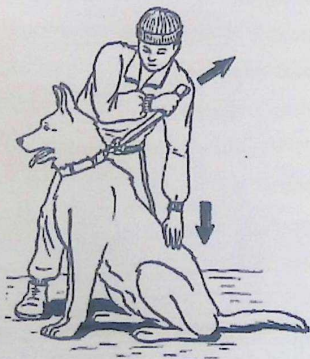
IV BOB. ITLARNI O'RGATISHNING UMUMIY USULLARI

Itni o'tirishga o'rgatish.

Itlarni o'tirishga o'rgatish ularni maxsus tayyorlash maqsadida ishlatiladigan usullardan biri bo'lib hisoblanadi.

“O'tir” degan buyruq it o'rgatuvchisining yonida yoki undan har xil uzoqlikda bo'lganda ham bajarilishi mumkin. Uzoqroq masofada bo'lganda “o'tir” degan buyruq o'ng qo'lining harakati bilan bajariladi. Qo'l bilan harakat qilib itni o'tirishga o'rgatish, ovoz bilan buyruq berishning iloji bo'lmaganda amalga oshiriladi, masalan: harbiy mashq paytida, shamol yoki yomg'ir yoqqan paytda.

Shartli qo'zg'atuvchi: “O'tir” buyrug'i beriladi hamda o'ng qo'l pastdan yuqoriga va oldinga, yelkadan biroz yuqoriroq ko'tariladi, bunda kaft yuzasi it tomoniga qaratiladi.

28-rasm. Itga o'tirishni o'rgatish

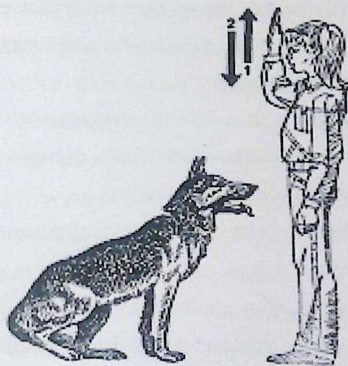
Shartsiz qo'zg'atuvchi: bo'yin tasmasini yuqoriga siltash so'ngra itning bel va dumg'aza qismiga qo'l bilan bosish, shirinlik berish.

“O'tir” buyrug'ini bajarish o'rgatishning 5-6 kundan boshlab bajarish kerak.

O'rgatish usuli va texnikasi.

O'tirishga o'rgatish asosan kontrast usuli yordamida bajariladi, ayrim paytlarda shirinlik bilan siylash usuli ham qo'llanilishi mumkin. “O'tir”

buyrug'iga birlamchi shartli refleksni ishlab chiqish mashg'ulotlari osonlashtirilgan sharoitda o'tkaziladi. Kontrast (qarama-qarshi) usulda u quyidagicha bajariladi. O'rgatuvchi chap oyog'i oldida turgan itga burilib, o'ng qo'li bilan bo'ynidagi tasmani ushlaydi, chap qo'lining kaftini esa itning bel-sag'rin qismiga qo'yib bosishga tayyor turadi. Shundan so'ng "o'tir" degan buyruqni berib tasmani yuqoriga va orqaga tortadi hamda itning bel-sag'ri qismiga bosadi (2-rasm). It o'tirgandan keyin o'rgatuvchi "o'tir", "yaxshi" degan buyruqni yumshoq tovush bilan berib, uni o'tirgan holatda ushlab turib, silab shirinlik beradi. Shunday holatda itni 5-10 soniya ushlab turib, so'ng erkin harakatga ruxsat beriladi. 2-3 daqiqadan keyin bu harakat yana qaytariladi.

29-rasm. "O'tir" buyrug'i ishorasi

Agarda it "o'tir" degan buyruqqa asosan o'tirib, shu holatda 10-15 soniya qolsa va o'rgatuvchi undan ikki qadam uzoqlashganda joyidan siljimasa, birlamchi shartli refleks o'zlashtirilgan deb hisoblanadi.

Shundan so'ng qo'l harakati bilan imo-ishora shartli refleksi ishlab chiqiladi va shu bilan birgalikda buyruq va imo-ishora shartli refleksi berkitilishi takomillashtiriladi.

Imo-ishora shartli refleksini ishlab chiqish mashki itni yotqizish bilan parallel olib boriladi. It yotgan holatda joylashgan bo'ladi. O'rgatuvchi it bo'yinbog'ining halqasini pastga qaratib itning oldingi tarafidan ikki qadam narida turadi, so'ng tasmani chap qo'lga olib sekin tortadi. Keyin o'ng qo'lini pastdan yuqoriga harakatlantirib tasmaga uradi va shu payt "o'tir" degan buyruqni beradi. O'ng qo'lining harakati o'rgatuvchining boshi bilan baravar balandlikda to'xtatiladi. Bir daqiqa ushlanib qo'l tirsakda bukiladi, pastga tushiriladi va kaft o'ziga tortiladi. O'rgatuvchi o'ng qo'lni tushirib oldinga bir qadam qo'yib shirinlikni beradi va "yaxshi" degan so'zni aytadi. It bir necha vaqt o'tirgan holatda ushlanib, so'ngra sayr qilinadi.

It yotgan holatidan o'tirish holatiga o'tishiga to'g'ri erishmoq zarur. Agar it orqa oyoqlarini siljitmasdan o'tirib, oldingi oyoqlarini tagiga tortsa, itning harakati to'g'ri deb hisoblanadi.

Imo-ishora shartli refleksi ishlab chiqilgandan keyin, mashqlar sifati murakkablashtiriladi:

- Itni o'tirgan holatda saqlash vaqti uzaytiriladi;
- O'rgatuvchi va it orasidagi masofa uzoqlashtiriladi;
- Itni har xil holatdan o'tirishga majbur qilinadi, ya'ni bu usulning bajarilishi boshqa usullar bilan birgalikda olib boriladi.

O'rgatuvchi itda sabr-toqatni tarbiyalash uchun uni imo-ishora yoki buyruq bilan o'tirtirib, asta-sekinlik bilan uzoqlashadi va it joyidan qimirlamasligi uchun unga "o'tir", "yaxshi", degan buyruqlarni berib

turadi. Agarda it joyidan qimirlasa, o'rgatuvchi "o'tir" degan buyruqni do'q ohangida berib uni yana oldingi joyiga o'tqazadi. O'rgatishning boshlanish davrida itning 15-20 soniya sabr-toqat qilishi yetarli bo'ladi, shundan so'ng itga shirinlik berib harakatini taqdirlab boshqa mashqga o'tish lozim (yotqizish, aportirovka, buyumni olib kelish).

Sabr-toqatlikni tarbiyalash bilan bir vaqtda o'rgatuvchi it bilan orasidagi masofani uzoqlashtirishi kerak. Boshida o'rgatuvchi itni kuzatib turish uchun undan tisarilib uzoqlashishi lozim (yuzi itga qaratilgan holda). Agarda it joyidan qimirlasa, uni darhol joyiga qaytarib "joying" degan buyruqni do'q ohangida berib yana o'tqizish kerak. Keyinchalik itdan uzoqlashish masofasini o'zgartirish lozim. Ya'ni it o'rgatuvchining yonida yoki uzoq masofada bo'lganda ham imo-ishora, buyruq bilan uni yotgan yoki turgan holatida o'tqizish lozim.

O'tqizish mashqi it erkin sayr qilganda, o'rgatuvchining yonida turganda, yoki u chaqirganda va boshqa holatlarda bajariladi. Mashqlarning oxirgi davrida it "o'tir" buyrug'ini yoki ishorani har qanday vaziyatda, bo'yin tovlamasdan bajarishi lozim. Keyinchalik it o'tirish buyrug'ini maxsus dressirovka (o'rgatish) paytida, bekami-kust va bo'yin tovlamasdan bajarishini ta'minlash lozim. Agar it har xil sharoitda bo'yin tovlamasdan birlamchi signaldan o'tirsa yoki o'rgatuvchidan 25-30 m masofada bo'lganda ham buni bajarsa va shu holatda 5 daqiqa tursa, ko'nikma hosil bo'lgan deb hisoblanadi.

O'rgatish jarayonida mumkin bo'lgan qoniqarsiz holatlar:

1. Shartsiz qitiqlovchini ishlatmasdan ko'p marta "o'tir" buyrug'ini takrorlash, chunki buning natijasida itda shartli refleks kech hosil bo'ladi.

2. Itni o'tirgan holatdan tez-tez chaqirib turish, shu holatda keraklcha ushlab turmasdan erkinlik berish natijasida it keyinchalik joyidan ruxsatsiz siljiydigan bo'ladi.

3. Chap qo'l bilan bel qismiga noto'g'ri bosish. Bunday holatda it birdaniga o'tirmaydi va qarshilik ko'rsatadi.

4. Itga nisbatan talabchan bo'lmaslik, o'rgatuvchi it sag'risini biror bir tarafga og'ishini yoki orqa oyog'ini oldinga o'tkazishini to'g'rilamaslik.

Itni yotishga o'rgatish.

It yotqizish usulini bajarishi maskirovka maqsadida yoki ot ustida maxsus egarda transportirovka qilish uchun kerak.

Shartli qo'zg'atuvchilar: "Yot" degan og'zaki buyruq va yelka chizig'idan ozroq yuqoriroqdan va oldinga uzatilgan o'ng qo'lning keskin tushirilishi. Shartsiz qo'zg'atuvchilar: it yag'ringa bosish, oldingi oyoqlarini oldinga tortish bilan birgalikda, tasmani siltash, shirinlik berish.

Shartli reflekslar passiv himoyalaniş va ovqat reaksiyasiga qarshi ishlab chiqiladi. Yotqizishni, "o'tir" degan buyruqning shartli refleksini ishlab chiqilgandan keyin bajarish mumkin.

O'rgatish usuli va texnikasi.

Itni yotqizish uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- a) "siltash", "chalish" – it ikkala oldingi oyog'ini oldinga cho'zishi uchun ularning orqa tarafidan sekin oldinga qaratib urish bilan birga yag'ringa bosish;
- b) ikkala oyog'ini oldinga tortib yag'ringa bosish.
- v) bo'yin tasmasini pastga va oldinga tortib yag'ringa bosish.

g) shirinlikni qo'llash: o'ng qo'ldagi shirinlikni itga ko'rsatib, qo'lni shirinlik bilan oldinga va pastga harakatlantirib "yot" degan buyruqni qaytarish.

Oxirgi ikkita usulni, oyoqlarga qo'lni tegizishga qo'ymaydigan, haddan tashqari jaxldor itlarni o'rgatishda qo'llaniladi.

Birinci va ikkinchi usullarda mashqlar quyidagicha olib boriladi:

O'rgatuvchi itni chap oyog'i oldiga o'tqizib, unga qarab yuzi bilan buriladi va yoniga o'tiradi yoki chap tizzasiga turadi. Itning laqabini aytib, "yot" degan buyruqni beradi, shundan so'ng chap qo'li bilan uning yag'riniga bosadi hamda bir vaqtning o'zida o'ng qo'li bilan itning old oyoqlarini oldinga "chaladi" yoki tortadi. It yotgandan keyin, uni "yaxshi" degan so'z bilan taqdirlash, uni silab shirinlik berish lozim.

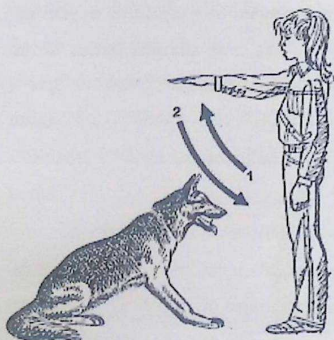

30-rasm. Itni yotishga o'rgatish

Itni yotgan holatda 5-10 soniya ushlanadi, keyin unga shirinlik beriladi va erkin qo'yib yuboriladi. Agarda it yotgandan keyin birdaniga turishga harakat qilsa, "yot" degan buyruq jiddiy ohangda beriladi va uning yag'riniga bosiladi. Bir oz tanaffusdan keyin mashq qayta takrorlanadi

Agarda yotqizish tasma yordamida amalga oshirilsa, bo'yinboqning xalqasi pastga qaratilishi lozim.

Shartli refleks ishlab chiqilishi bilan itga nisbatan qo'yiladigan talablar oshiriladi: yotgan holatda kerakligicha saqlanilishi va o'rgatuvchi bilan it orasidagi masofa uzoqlashtiriladi.

31-rasm. "Yot" buyrug'i ishorasi

Agarda it birlamchi "yot" buyrug'iga asosan yotib, shu holatda o'rgatuvchi ikki qadam uzoqlashishiga qaramasdan 15-20 soniya saqlansa, unda ishorali shartli refleksini ishlab chiqishga o'tiladi. Buning uchun itni o'tqazib va undan bir-ikki qadam uzoqlashib, it tarafga o'girilish kerak. O'rgatuvchining chap qo'li

bilan tasma tortiladi, o'ng qo'li oldinga va yuqoriga bosh balandligigacha ko'tariladi, ko'tarilgan o'ng qo'l tushirilishi vaqtida, bo'yin tasmasi tortilib "yot" degan buyruq aytiladi va it yotishga majburlanadi

Bunda o'rgatuvchi bo'yin tasmasini pastga tortish uchun avval enkayishi kerak. It yotishi bilan unga shirinlik berilib "yaxshi" degan

buyruq bilan siylab, siypalash kerak. Imo-ishora bilan itni yotqizish bir necha marta qayta bajariladi.

Imo-ishora shartli refleksini ishlab chiqishda uni o'rgatish bilan parallel holda murakkablashtirish zarur, ya'ni:

a) Itning yotgan holatda ushlab turilishi ikki-uch daqiqaga ko'paytiriladi;

b) O'rgatuvchi va it orasidagi masofa uzoqlashtiriladi;

v) Itni har xil holatdan yotqizishga intiladi.

Murakkablashtirish tamoyilining ketma-ketligini saqlagan holda, u dastlab o'tqazish buyrug'idan bajariladi, lekin bunda albatta it tanasini to'g'ri ushlashiga e'tibor berish lozim. It shu holatda ushlab turilgandan keyin, unga albatta shirinlik beriladi. It har xil ketma-ket bajariladigan harakatdan keyin avvalgi joyidan jilmasdan, hamma vaqt to'g'ri holatni saqlashini talab qilish kerak. Itning masofadan boshqarilishi alohida buyruq va imo-ishora bilan amalga oshiriladi.

O'rgatish davrining yakunida barcha kerak bo'lgan ko'nikmalarni it so'zsiz bajarishiga erishmoq lozim. Agar it 25-30 m masofadan berilgan buyruqqa itoatlik bilan yotsa va bu holatda 5 daqiqa saqlansa, ko'nikma ishlab chiqilgan bo'lib hisoblanadi.

Itni o'rnida tik turishga o'rgatish.

Itni tik turishga o'rgatish tashqariga chiqarish, tozalash, maxsus anjomlarni kiygizish va eksteryerga to'g'ri baho qo'yish uchun qo'llaniladi.

Shartli qo'zg'atuvchilar: "Tik tur" buyrug'i beriladi yoki chap qo'l kafti yuqoriga qaratilgan holda oldinga yo'naltirilib, yelka balandligida ko'tariladi.

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: chap qo'l bilan itning qorniga ta'sir qilish, bo'yin tasmasini tortish, shirinlik berish va siypalash. Bu ko'nikma passiv himoya va ozuqa reaksiyasida ishlab chiqiladi.

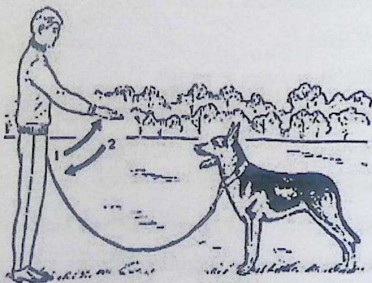

32-rasm. Itni tik turishga o'rgatish

Itni tik turishga o'rgatishni "o'tir", "yot" buyruqlarga shartli reflekslar ishlab chiqilganidan keyin boshlash lozim va boshqa umumiy o'rgatish usullar bilan birga olib boriladi.

O'rgatish usuli va texnikasi.

"Tik tur" buyrug'iga shartli refleksning ishlab chiqilishi atrof-muhit murakkab bo'lmaganda amalga oshiriladi. Bu ko'nikma qarama-qarshi usulda ishlab chiqiladi.

33-rasm. "Tik tur" buyrug'i ishorasi

O'rgatuvchi o'tirgan itning o'ng tarafidan joylashib "tik tur" degan buyruqni beradi va 1-2 soniya o'tgach o'ng qo'li bilan bo'yindagi tasmani oldinga qaratib siltaydi, shu bilan bir vaqtda chap qo'li bilan itning qorniga

ta'sir qilib uni ko'taradi. It tik turgandan o'rgatuvchi uni siypalab, "tik tur", "yaxshi" degan buyruqni qaytarib shirinlik beradi.

Agarda it o'tirishga harakat qilsa, o'rgatuvchi yana chap qo'lini it qornining tagiga o'tkazib, uni tik turgan holatda ushlab turadi va "tik tur" degan buyruqni qaytarib turadi. It 5-10 soniya shunday holatda ushlab turilgandan keyin sayr qilinadi. "Tik tur" buyrug'iga shartli refleks ishlab chiqilishida, it o'rgatuvchi yonida qimirlamay turishi ham parallel holda ishlab chiqiladi.

Agarda it "tik tur" buyrug'iga binoan o'rnidan tursa va shu holatda 15-20 soniya saqlansa, unda imo-ishora shartli refleksini ishlab chiqishga o'tish mumkin. Imo-ishora shartli refleksini ishlab chiqish maqsadida, o'rgatuvchi itni bir qadam nariga o'tkazib va o'ng qo'li bilan "tik tur" imo-ishorasini ko'rsatib "tik tur" buyrug'ini aytishi lozim. It turgandan uni shu zahotiyoq shirinlik bilan siylash va siypalash kerak. Itga o'z maqsadini to'liqroq anglatish uchun o'rgatuvchi "Tik tur" imo-ishora va buyruq bilan bir vaqtda it bo'ynidagi tasmani o'z tarafiga siltash lozim.

O'rgatuvchi itdan uzoq turganda uning sabr-toqatini ishlab chiqish uchun mashq, o'tqazish va yotqizish mashqlarni o'rgatish tartibida olib boriladi. Tik turgan it joyidan o'rgatuvchi tomoniga intilishini e'tiborga olish kerak, shuning uchun itdan masofani asta-sekin uzoqlashtirish lozim. Keyinchalik itni har xil holatda tik turishiga erishish kerak. Bundan tashqari uni buyruq yoki imo-ishora bilan zinapoya yoki bolorda harakat qilgan vaqtda to'xtab turishiga o'rgatish kerak bo'ladi. Itni tik turishidagi holatlarini doimo to'g'rilab borish kerak. Tik turishning to'g'ri holati - it oldingi va orqa oyoqlarini to'g'ri va tekis ushlaydi, tanasini yaxshi cho'zadi, boshini tik ushlaydi

Agar it o'rgatuvchining buyrug'ini va imo-ishorasini tashqi muhitning har xil sharoitida bo'yin tovlamasdan bajarsa, tanasini to'g'ri ushlab, shu holatda besh daqiqa tursa, tik turish ko'nikmasi ishlab chiqilgan bo'lib hisoblanadi.

O'rgatuvchini qilishi mumkin bo'lgan xatolari.

1. Chap qo'l bilan qorniga haddan tashqari kuchli bosish yoki urish natijasida itda bunday holatga qarshi himoya reaksiyasining paydo bo'lishi.

2. Bo'yin tasmasini kuchli siltashda it nafaqat turish, balki joyidan siljishi ham mumkin.

3. Tik turgan itni tez-tez yoniga chorlash, undagi sabr-toqatlikning susayishiga olib keladi.

Itni emaklashga o'rgatish.

Itning emaklashi xizmatni olib borish vaqtida qo'llaniladi. Xizmatchi it o'rgatuvchining imosi bo'yicha u bilan birgalikda yoki o'zi emaklab kelishi lozim.

Shartli qo'zg'atuvchilar: "Emakla" buyrug'i, o'ng qo'l bilan bajarila-digan imo-ishora va o'rgatuvchining emaklash harakati.

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: itning bo'yin tasmasini oldinga tortib, yag'rin qismiga bosish, shirinlik berish va siypalash.

Bu ko'nikma passiv himoya va ozuqa reaksiyasida ishlab chiqiladi.

O'rgatish usuli va texnikasi.

"Emakla" degan buyruqqa shartli refleksni ishlab chiqish uchun tekis, begona narsalardan holi maydoncha topiladi. O'rgatuvchi "yot" degan buyruqni berib, itni o'ziga nisbatan chap tarafiga yotqizadi. Shundan so'ng u itning tasmasini o'ng qo'li bilan bo'yinbog'iga yaqinroq

joyidan ushlab va chap qo'lini itning yag'riniga sekin qo'yib, "emakla" buyrug'ini beradi hamda o'zi oldinga harakat qilishni boshlaydi va itni tasmasi bilan tortadi (7-rasm).

34-rasm. Itni emaklashga o'rgatish

Boshida it turishga harakat qiladi. Bunday hollarda o'rgatuvchi "emakla" degan buyruqni berib, itni yag'riniga sekin bosadi va ko'tarilishiga qo'ymaydi. Agarda it ko'tarilmasdan emaklashni davom ettirsa, o'rgatuvchi "emakla", "yaxshi" degan buyruqni aytib, shirinlik beradi va siypalaydi. Emaklash itni tez charchatadi, shuning uchun birinchi darslarda bir-ikki metrdan ziyod emaklatish maqsadga muvofiq emas. Itda "emakla" degan buyruqqa shartli refleks ishlab chiqilsa, u 10-12 metrgacha masofani emaklab, shartsiz reflekslarning ta'sirisiz usulni bajaradi.

Imo-ishoraga shartli refleksni ishlab chiqish quyidagicha amalga oshiriladi. O'rgatuvchi itga qaragan holda undan orqasi bilan tisariladi, o'ng qo'lini tizzadan pastga tushiradi va panjani silkitib "emakla" degan

buyruqni qayta-qayta takrorlaydi. Agar it bir necha qadam emaklasa, unga birdaniga shirinlik berib taqdirlash lozim. Yoki quyidagi usuldan ham foydalanish mumkin: panjani silkitish bilan birgalikda chap qo'lidagi bo'yin tasmasini o'ziga qaratib tortish. Bu mashqni shirinlik berish bilan ham amalga oshirish mumkin, buning uchun qo'l panjasida shirinlikni ushlab, uni silkitish lozim. Keyinchalik asta-sekin emaklash masofasini uzaytirish mumkin.

Shartli refleks ishlab chiqilgandan keyin o'rgatuvchi it bilan birgalikda emaklab uni buyruq yoki imo-ishora bilan boshqaradi. Shu bilan birgalikda itni yotgan, o'tirgan, harakat qilgan vaqtida ham uni emaklashga majbur qilib turish kerak.

O'rgatuvchi yotgan holatda itni buyruq yoki imo-ishora bilan boshqarishni puxta egallashligi katta ahamiyatga ega. Agar it o'rgatuvchining birinchi signali bo'yicha yoki u siz 15-20 m masofani vaqti-vaqtida dam olib yana emaklashni boshlasa, unda emaklash ko'nikmasi ishlab chiqilgan deb hisoblanadi.

O'rgatuvchining qilishi mumkin bo'lgan xatolari.

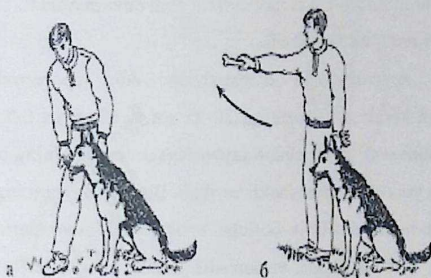
1. Mashg'ulotlar o'tkaziladigan joyda o'tkir sanchuvchi jismlarning bo'lishi, bunday holda it emaklashdan bosh tortadi.

2. Itni barvaqt emaklashga o'rgatish, ya'ni it yotgandan keyin toqat qilib qimirlamay yotishni yaxshi ishlab chiqmaslik. Bunday hollarda it bir joyda yotmasdan, emaklashga harakat qiladi.

Itni narsani olib kelishga o'rgatish (aportirovka).

Itni aportirovkaga o'rgatish umumiy dressirovkaning asosiy usuli bo'lib u maxsus dressirovkaga tayyorlash bosqichi bo'lib hisoblanadi.

O'rgatuvchining birlamchi signali bo'yicha it bosh tortmasdan narsalarni izlab topib keltirib berishi lozim.

35-rasm. Itni aportirovka buyumini a) olishga b) olib kelishga o'rgatish

Shartli qo'zg'atuvchilar: buyruqlar – “aport”, “olib kel”, “ber”, “izla” va imo-ishora sifatida o'ng qo'lni tashlangan narsa tarafga yo'naltirish.

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: aportirovka buyumi, shirinlik, silash.

Itlarda harakat qiluvchi narsalarni ushlab olish tug'ma reaksiyasining mavjudligi aportirovkani ishlab chiqishning asosi bo'lib

hisoblanadi. Bu reaksiya ozuqa reaksiyalarining biri bo'lib, u itlardagi qochib ketadigan hayvonni quvib ushlashga intilishning ifodasi bo'lib hisoblanadi. Itlarni aportirovkaga o'rgatishni boshlashdan oldin, u bilan

36-rasm. O'rgatuvchining itdan aportirovka buyumini olishi

aloqani tiklash va “sayr qil”, “menga”, “o‘tir” buyruqlariga shartli reflekslar ishlab chiqilishi kerak. Apportirovka mashqi keyinchalik o‘rgatishning butun davri mobaynida ham davom etiladi.

O‘rgatish usuli va texnikasi.

Itni aportirovkaga o‘rgatishdan oldin aportirovka buyumini tayyorlash kerak. Uni uzunligi 20-25 sm va diametri 6-7 sm keladigan daraxt shohi yoki yog‘ochdan tayyorlash mumkin. Uning o‘rta qismi 3-4 sm gacha yunilib, gantel shakli beriladi. Bunday buyumning o‘rta qismini it yaxshi ushlaydi. Iloji boricha aportirovka buyumlarini temir yoki yumshoq materiallardan yasamaslik kerak, chunki birinchisi jag‘larga og‘riq keltirsa, ikkinchisini it tishlari bilan yirtib tashlaydi. Itning o‘ziga xos xususiyatlarini, ya‘ni aportirovka buyumiga javob berish darajasini e‘tiborga olib, har xil o‘rgatish usullarini qo‘llash mumkin.

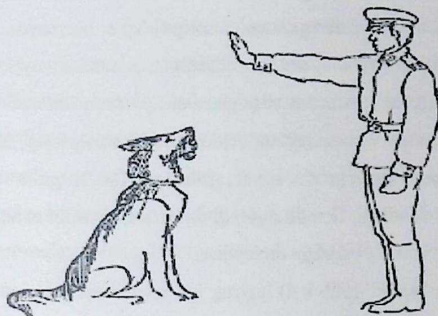
Ko‘pgina itlarda shirinlik bilan siylash usuli qo‘llaniladi. Bu mashqni ikki xil usulda olib borish mumkin:

a) narsani “jonlantirmoq”;

b) itning ozuqaviy qitiqlanishga qo‘zg‘alishi (suyak, lattaga o‘ralgan go‘sht va boshqalar). Bu usul aportirovka buyumiga javob bermaydigan itlarda qo‘llaniladi.

Birinchi usulda o‘rgatish quyidagicha olib boriladi: it kalta tasmada turadi. O‘ng qo‘lida narsani ushlab o‘rgatuvchi it ko‘zining oldida u bilan har xil harakatlar qilib “aport” degan buyruqni beradi. Narsaning harakati ko‘pchilik itlarda uni ushlab olish reaksiyasini tug‘diradi. It narsani ushlab olishi bilan urgatuvchi “aport”, “yaxshi” buyruqlarni beradi va narsani o‘ziga qarab tortadi, buning bilan u it buyumni kuchliroq ushlashini ta‘minlaydi. 5-6 soniyadan so‘ng o‘rgatuvchi “ber” degan

buyruqni berib o'ng qo'li bilan narsani tortib oladi, chap qo'li bilan esa itga shirinlik beradi

37-rasm. Itni aportirovka buyumi bilan o'tqizish

Agar it narsani qo'ldan yaxshi ushlab oladigan bo'lsa, unda o'rgatuvchi narsani o'zidan 2-3 m uzoqroqqa tashlab, "aport" buyrug'ini beradi va u bilan birga narsa tomoniga qarab harakatlanadi va "aport" degan buyruqni berib boradi. It narsani ushlashi bilan o'rgatuvchi "yaxshi", "aport" buyrug'ini berib yana orqasiga qaytadi. Agar it narsani (buyumni) uning oldiga olib kelsa, u "ber" degan buyruqni berib, uni tortib oladi va itga shirinlik beradi.

It o'rgatuvchining oldiga yaqinlashganda narsani yerga tashlashiga yo'l qo'ymaslik kerak. O'rgatuvchi har doim narsani o'z qo'li bilan olishga ulgurishi kerak, shuning uchun o'rgatuvchi itni o'tqazib qo'shimcha "Ber" og'zaki buyrug'ini beradi.

Ayrim itlar tashlangan yoki yotgan narsani olmasligi mumkin. Bunday vaqtda narsani "jonlantirish" lozim, ya'ni qo'li yoki oyog'i bilan

narsani chetga tashlash kerak, bunday harakat itda narsa orqasidan chopishga va uni ushlab olishga undaydi.

Ayrim itlar yog‘ochdan yasalgan narsaga e‘tibor bermaydi. Bunday paytda aportirovka buyumi itni qiziqtiradigan narsadan tayyorlanadi. Masalan, latta, rezin, charmdan yasalgan yoki yaltiroq narsani qo‘llash mumkin. Kerak bo‘lganda qitqlovchi sifatida ozuqaning hidi bor narsalar: lattaga o‘ralgan go‘sht, suyak, go‘sht yoki go‘shtga to‘ldirilgan karton naycha ishlatiladi. Go‘shtning hidi ozuqa reaksiyasini chaqiradi va aportirovka buyumini ushlashga undaydi.

Agarda it “aport” (olib kel) buyrug‘iga javob bersa va 3-4 qadam nariga tashlangan narsa orqasidan dalillik bilan yugursa hamda uni o‘rgatuvchiga olib kelsa, birlamchi shartli refleks ishlab chiqilgan deb hisoblasa bo‘ladi.

Keyinchalik quyidagi mashqlar bajariladi:

- a) imo-ishoraga shartli refleksni ishlab chiqish;
- b) narsani tashlash masofasini uzoqlashtirish;
- v) har xil narsalarga itni aportirovka qilishga o‘rgatish;
- g) aportirovkadan oldin itda toqatlilik bo‘lishini ishlab chiqish;
- d) narsani ushlab o‘rgatuvchining oldida o‘tirish ko‘nikmasini ishlab chiqish;
- ye) buyruq yoki imo-ishoraga javoban izlash ko‘nikmasini ishlab chiqish.

Barcha mashqlar parallel olib boriladi. Faqat ular murakkabligiga qarab ketma-ket qo‘shilib turadi. Eng avvalo imo-ishoraga shartli refleks ishlab chiqilishi zarur. Buning uchun narsani uloqtirib, it ushlab turiladi,

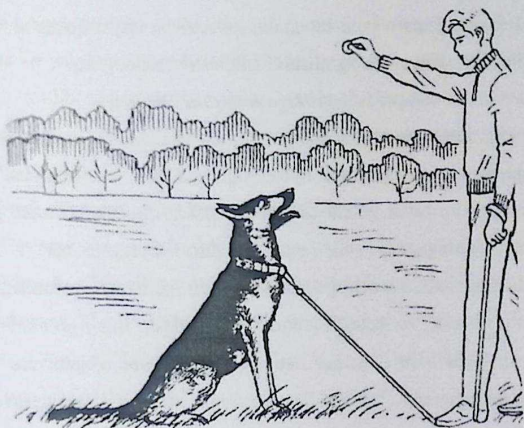

shundan so'ng imo-ishora beriladi va uni "aport" buyrug'i bilan tasdiqlab, it narsa tarafiga yo'naltiriladi.

Itni hurishga o'rgatish

Itlar qorovulda turganda Hurish bilan begona odamni yaqinlashganligi haqida, osilgan og'ir narsalarni ko'rganda yoki itlar yetolmaydigan joyda odamni yashirilganligi haqida xabar beradi.

Shartli qo'zg'atuvchilar: "Tovush" buyrug'i, o'ng qo'lni yelkagacha ko'tarib kafti oldinga qaratilgan holda qimirlatish ishorasi yoki barmoqlari bilan qirsilatgan tovush chiqarish.

38-rasm. Itni hurishga o'rgatish

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: shirinlik, aporirovka buyumi, yordamchi.

Itlarda Hurishni ozuqa, taxminiy va faol himoya reaksiyasi asosida chaqirish mumkin. Itni hurishga o'rgatishni o'tqizish, yotqizish va

aportirovka buyruqlarini to'la-to'kis bajarilishini amalga oshirgandan keyin bajarish kerak.

O'rgatish uslubi va texnikasi

Hurishga ko'nikmalarni hosil qilishda buyruq va imo-ishora shartli reflekslar bir vaqtda ishlab chiqariladi. Shuni inobatga olish kerakki, it umumiy qo'zg'alish vaqtida huradi. Umumiy qo'zg'alish har xil qo'zg'atuvchilar bilan chaqirilishi mumkin. Hurish quyidagilar bilan chaqiriladi: a) shirinlikka; b) yordamchiga; v) aportirovka buyumiga va boshqa qo'zg'atuvchilarga.

Dressirovkada u yoki bu usulni qo'llash, it qaysi qo'zg'atuvchiga kuchli ta'sirlanishi va qo'zg'alishini aniqlash bilan bog'liq.

Ovqat (shirinlik)ga hurishni chaqirish

O'rgatuvchi itning qarshisiga o'tqizib tasmani yerga tashlab va it sakraganda yetmaydigan qilib oyog'i bilan bosib turadi. Shundan so'ng o'ng qo'lga bir tuyur go'sht olib itning oldida qimirlatib hurish paydo bo'lguncha qo'zg'atadi va bir vaqtda "Tovush" buyrug'ini beradi. Tabiiy boshida it go'shtni ilib olishga harakat qiladi, lekin unga yetolmaganligi uchun qo'zg'aladi va huradi. It hurishni boshlashi bilan go'shtni berib siypalash kerak. Bu usulning natija berishi uchun o'rgatuvchi va it orasidagi aloqa yaxshi bo'lishi kerak, ayniqsa itda oziqa reaksiyasi ustun tursa. Shartli refleksni tezroq ishlab chiqish uchun itni oziqlantirish jarayonidan ham foydalanish mumkin. Itni ovqati solingan odishini o'rgatuvchi it yetolmaydigan masofaga qo'yadi. It bunda qo'zg'aladi va sakrab chiyillaydi yoki huradi. Shu vaqtda o'rgatuvchi "Tovush" buyrug'ini beradi, it faol Hurishni boshlagandan keyin ovqatini berib "Tovush", "Yaxshi" buyrug'ini rag'batlantiruvchi ovoz bilan aytadi.

Yordamchiga hurishni chaqirish

It bog‘lanadi yoki tasmasi bilan ushlab turiladi. Yordamchi sekin itga yaqinlashadi, o‘zining harakati bilan qo‘zg‘atib hurishga majbur qiladi. Shu vaqtda o‘rgatuvchi “Tovush” buyrug‘ini beradi, it hura boshlagandan keyin shirinlik berib rag‘batlantiradi va “Yaxshi” so‘zini bir necha bor qaytaradi.

Aportirovka buyumiga hurishni chaqirish

Aportirovkaga qiziqadigan ko‘p itlarda “Tovush” buyrug‘i shartli refleksini ishlab chiqishda uni aportirovka buyumiga qo‘zg‘atish yo‘li bilan amalga oshirish mumkin. O‘rgatuvchi itni qo‘zg‘atish uchun buyumni it yetolmaydigan baladnlikka ko‘taradi. It aportirovka buyumini olishga intilib qo‘zg‘aladi va xura boshlaydi. Buyum bilan g‘ashiga tekanda o‘rgatuvchi “Tovush” buyrug‘ini qayta-qayta takrorlaydi. It hurishni boshlashi bilan o‘rgatuvchi aportirovka buyumini berib siypalaydi. Shundan so‘ng buyumni olib, shirinlik beradi.

Hurishni chaqirish boshlang‘ich mashqlarda o‘rgatuvchi shirinlikni it hurishga harakat qilgan vaqtda ham berilishi kerak. Itda buyruqqa va imo-ishoraga shartli refleks ishlab chiqilgandan keyin shirinlik kam berilib, it “yaxshi” buyrug‘i va siypalash bilan rag‘batlantiriladi.

Itida hurish shartli refleks buyruq va ishora bilan ishlab chiqilgandan keyin, shu shartli reflekslarni mustahkamlash mashqlariga o‘tib o‘rta murakkab sharoitda ko‘nikma hosil qildirilib boshqa umumiy dressirovka usullar kompleksiga kiritish kerak.

Buning uchun:

a) o‘rgatuvchi va it orasidagi masofaga uzoqlashtiriladi;

b) itni har xil holatda bo‘lganida hurishni chaqirish.

v) ko'nikma alohida buyruq va imo-ishoraga mustahkamlanadi.

Itidan uzoqlashib, hurishni chaqirish har xil holatda (yotib, o'tirib, tik turib)gi mashqlar boshqa usullar bilan parallel ishlab chiqiladi.

Dressirovkaning yakuniy bosqichida Hurishni chaqirish boshqa maxsus dressirovka usullari bilan kompleks ravishda olib boriladi. Bu shu narsa uchun kerakki, it o'rgatuvchiga odamni, og'ir va osilgan narsalarni topganligi haqida, ayrim paytlarda o'rgatuvchi itni va odamni ko'rmagan hollarda ham xabar beradi.

Bu ko'nikma quyidagicha ishlab chiqiladi:

Hududda tintuv o'tkazgan vaqtda yordamchi o'rgatuvchining topshirig'iga binoan shu uchastkada iz, og'ir va osilgan narsalarni qoldiradi. It og'ir va osilgan narsalarni topsa o'rgatuvchi buyruq va imo-ishora bilan unda hurishni chaqiradi. Yordamchi it topolmaydigan, yetolmaydigan joylarga yashiriladi. It yordamchini izlab topgandan keyin o'rgatuvchi unda hurishni buyruq va imo-ishora bilan chaqiradi. Agar it hurmasa yordamchi uning g'ashiga tegib hurishga majbur qiladi.

Bu mashqlar takroriy bajarilgandan keyin itda og'ir, osilgan narsaga va odamga mustaqil hurish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Agar it o'rgatuvchini birlamchi buyrug'i va imo-ishorasiga hursa va mustaqil narsa va odamni topgandan keyin ham uni bajarsa ko'nikma ishlab chiqilgan deb hisoblanadi.

O'rgatuvchining xatolari

1. Hurishni chaqirish bilan haddan tashqari qiziqtirish, buning oqibatida it kuchli qo'zg'alib hamma vaqt hurishga o'rganib qoladi.

2. Bitta xonada itni hurishga o'rgatish, itni boshqa xonaga o'tkazganda hurmay qoladi.

3. Tasmani siltab tortish yoki cho'p bilan urib itni hurishini chaqirishda it qo'rqqoq bo'lib qoladi.

Itni nojo'ya harakat qilishdan to'xtatish

Dressirovka vaqti va itni xizmat uchun qo'llaganda xilma-xil qitiqllovchilar ta'sirida itlar har xil o'rgatuvchiga yoqmaydigan harakatlar qilishi mumkin: chopib ketayotgan hayvonni ushlash, xizmat jarayonida hurish va boshqalar. Itning bunday harakatlarini o'z vaqti to'xtatish uchun unda o'rgatuvchining birinchi signali bo'yicha darhol yoqmaydigan harakatlarni to'xtatish shartli refleksini ishlab chiqish lozim.

Shartli qo'zg'atuvchi: "Fu" buyrug'i qo'rqitadigan ohangda beriladi.

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: tasmani siltab tortish, qattiq tasma bilan ta'sir qilish, xivchin bilan urish.

O'rgatuvchi qo'llaydigan qitiqllovchilar ta'sirida itni xizmat reaksiyasiga to'g'ri kelmaydigan harakatlari tormozlanishi lozim. Bu ko'nikma passiv shakldagi himoya reaksiyasiga nisbatan ishlab chiqiladi. Itga to'g'ri kelmaydigan harakatlarni to'xtatishga o'rgatishni, o'rgatuvchi va it o'rtasidagi munosabat mustahkam bo'lgandan keyin boshlash kerak.

O'rgatish usuli va texnikasi

Birlamchi itda "Fu" buyrug'iga shartli refleks ishlab chiqiladi, bunda chalgituvchi qo'zg'atuvchilar kam sonli bo'lishi kerak.

Buning uchun o'rgatuvchi shunday maydon tanlaydiki, undagi qitiqllovchilarga it har doim javob beradi. It uzun tasmada bo'lib, erkin harakatlantiriladi va sekin qo'zg'atuvchiga yaqinlashtiriladi va uni harakati kuzatiladi. Agar it qo'zg'atuvchiga tashlansa o'rgatuvchi "Fu"

buyrug'ini qo'rqitadigan ohangda beradi va tasmani qattiq siltab tortadi. Qo'llanadigan qo'zg'atuvchilarning kuchi itning xususiyatlariga to'g'ri kelishi kerak.

It to'g'ri kelmaydigan (yoqmaydigan) harakatlarni to'xtatishi bilan o'rgatuvchi itga shirinlik berib, sayr qildirishni davom etadi. Har bir mashg'ulotda mashq 2-3 marta qaytariladi.

"Fu" buyrug'iga shartli refleks hosil bo'lishi bilan mashg'ulotlar va sharoitlari qiyinlashtirib boriladi, turli tuman qo'zg'atuvchilar qo'llaniladi. Bu vaqtda o'rgatish uzun tasmada olib boriladi. Tasmasiz ishlash uchun it uzun tasmada to'g'ri kelmaydigan harakatlarni "Fu" buyrug'iga asoslanib to'xtatishga o'rgatilgandan keyin o'tish mumkin.

Agar o'rgatish vaqtida it tasmani siltab tortishga kuchsiz javob bersa qattiq tikonli tasmani qo'llash tavsiya qilinadi.

Agar it begona qo'zg'atuvchilarga chalg'imasa va to'g'ri kelmaydigan harakatlarni o'rgatuvchining buyrug'iga asosan to'xtatsa ko'nikma ishlab chiqilgan deb hisoblanadi.

O'rgatuvchining xatolari

1. Kerak bo'lmagan holatda "Fu" buyrug'ini berish;
2. Haddan tashqari ko'p "Fu" buyrug'ini kuchli og'riq beruvchi qo'zg'atuvchilar bilash qo'llash.

Itni joyiga qaytishga o'rgatish

Itni joyiga qaytishga o'rgatishdan maqsad – itda joyiga qaytish ko'nikmasini buyruq yoki imo-ishoraga asoslanib ishlab chiqish.

Bu ko'nikma itda narsalarni qo'riqlash ko'nikmasini yaxshiroq o'rganishga yordam beradi.

Shartli qo'zg'atuvchilar: "Joyingga" buyrug'i va imo-ishora – o'ng qo'lini oldinga kaftini pastga qaratib it boradigan joyga yo'naltiriladi.

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: tasmani yengil siltash va shirinlik berish.

Bu ko'nikma passiv himoya va oziqa reaksiyasiga ishlab chiqiladi.

Itga joyga qaytishni o'rgatishni, yoniga chaqirib o'tkazishni ishlab chiqilgandan keyin boshlash tavsiya qilinadi.

O'rgatish usuli va texnikasi

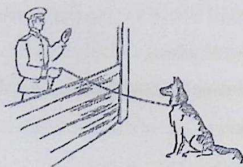
"Joy" buyrug'iga birlamchi shartli refleksni ishlab chiqish uchun mashg'ulotlar yengil sharoitda olib boriladi. Itga yaxshi tanish bo'lgan narsa (sumka, bosh kiyim, qo'lqop) ma'lum bir joyga qo'yiladi, o'rgatuvchi uni narsa qo'yilgan joyga olib borib "Joyingga", "O'tir" buyruqlarini beradi va 5-7 m naridan itni chaqiradi. It kelgandan keyin shirinlik berib, tasmasidan olib "Joyingga" buyrug'ini berib itni oldingi joyiga olib borib o'tqizadi.

Agar it boshqa tarafga yursa yoki chalg'isa, o'rgatuvchi buyruqni qaytarib, shunda tasmani narsa yotgan tarafga yengil siltab qo'yadi. Keyingi mashg'ulotda itni buyruq yoki imo-ishora bilan joyga yuboradi, o'rgatuvchi faqat unga shirinlik berish uchun yaqinlashadi.

Keyinchalik o'rgatuvchi itda sabr-toqatlikni ishlab chiqadi, buning uchun narsani yoniga o'tqizib o'zi pistirmaga yashiriladi va uni orqasidan qo'zg'atadi. Agar it joyidan ketsa "Joyingga" buyrug'ini qo'rqitadigan ohangda beradi, kerak bo'lsa tasmani siltab tortib joyga qaytaradi.

Sabr-toqatlikni ishlab chiqish bilan bir vaqtda o'rgatuvchini itdan uzoqlashish masofasi ko'paytiriladi. Dressirovkaning yakuniy davrida ko'rsatilgan joyga har qanday holatdan chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilarga

qaramasdan buyruq va imo-ishoraga binoan beto'xtov harakat qilish ko'nikmasini mustahkamlash kerak.

39-rasm. Itni to'siqdan o'tishga o'rgatish

Agar it har qanday sharoitda va o'rgatuvchidan 30-50 m masofada bo'lishiga qaramasdan birinchi signal bilan to'xtovsiz joyga qaytib o'tirsa va shu yerda o'rgatuvchi kelgunga sabr qilsa, ko'nikma ishlab chiqilgan bo'lib hisoblanadi.

Itni har xil to'siqlardan o'tishga o'rgatish

To'siqlardan o'tish itni jismoniy rivojlanishiga yordam beradi, chaqqonlikni, dovyuraklikni va harakat muvozanatini tarbiyalaydi. Har xil to'siqlardan o'tish ko'nikmasi, xizmat doirasidagi vazifalarni bajarishga yordam beradi.

Shartli qo'zg'atuvchilar: "To'siq" buyrug'i va imo-ishora o'ng qo'lini oldinga tashlab to'siq tarafga yo'naltirish.

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: shirinlik, tasma bilan tortish va o'rgatuvchining boshqa ta'sirlari.

Itni to'siqdan o'tishga majburlash uchun asosiy ixtiyorsiz reaksiyalar qo'llaniladi: passiv-himoyalovchi, ozuqa.

Itlarni to'siqlardan o'tishga o'rgatishni "Yonimga", "O'tir", "Aport" shartli reflekslari ishlab chiqilgandan keyin boshlash mumkin.

Itlarni to'siqlardan o'tishga o'rgatishda quyidagi sharoit va qoidalariga rioya qilish kerak:

Dressirovka maxsus (to'siq, zinapoya, bum, bolor)lar bilan jihozlangan o'quv maydonida olib boriladi. Mashg'ulotlarni yengil

mashqlardan boshlash kerak. Oldin 60-70 sm to'siqdan 1 metr ariqdan o'tishni o'rgatish kerak, keyinchalik itning jismoniy holatiga qarab murakkablashtirib boriladi. It har bitta to'siq oldida va undan o'tgandan keyin o'zi borib o'tirib o'rgatuvchining buyrug'ini kutishi kerak. Bu xizmat vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun kerak. To'siqlardan o'tish vaqtida it og'riqni sezmasligi kerak. Har bitta to'siqdan o'tgandan keyin itni rag'batlantirmoq kerak. Sakrash bilan bog'liq bo'lgan mashg'ulotlarni itni ovqatlantirmasdan bajarish kerak. Qanday to'siq bo'lishidan qat'iy nazar mashg'ulotlarning birinchi kunlarida itni o'zining yonida sayr qildirib, to'siqlar bilan tanishtirish kerak.

Itni to'siqdan o'tishga o'rgatish

**40-rasm. Itni to'siqdan
o'tishga o'rgatish**

Buning uchun balandligi 2 m, eni 2,5 m bo'lgan mustahkam va maxkam to'siq ishlatiladi. To'siqning ikki tomonidagi tuprog'i yumshoq bo'lishi kerak. Mashg'ulot balandligi 60-70 sm bo'lgan to'siqda boshlanadi. Shartli refleks bir necha usul bilan ishlab chiqiladi.

Birinchi usul: O'rgatuvchini it bilan birga to'siqdan sakrab o'tishi. O'rgatuvchi to'siqdan 5-6 metr narida bo'lib itni kalta tasma bilan chap tomonidan ushlaydi. Shundan so'ng chopib borib to'siqdan sakraydi va o'zi bilan itni olib o'tadi. Sakrash vaqtida "To'siq" buyrug'ini aytadi. It to'siqdan o'tishi bilan o'rgatuvchi uni siypalab, shirinlik beradi. Bu mashq bir necha marta qaytariladi. Keyinchalik o'rgatuvchi to'siqdan sakramay it bilan yaqinlashib "To'siq"

buyrug'ini beradi va itni sakrashga majburlaydi. O'zi esa to'siqning narigi tomoniga o'tib itni rag'batlantiradi.

Ikkinchi usul: O'rgatuvchi itni uzun tasmasda ushlab to'siqdan 2-3 m naribroq o'tqizadi, tasmani to'siqdan olib o'tadi va o'zi ham qarama-qarshi tarafa o'tib "Yonimga" buyrug'ini berib tasma bilan yordam beradi. It sakragan vaqtida "To'siq" buyrug'ini beradi, it sakrab o'tishi bilan unga shirinlik berib, sayr qildiriladi. Itlarni dressirovka qilishda bu usul asosiy va keng tarqalgan bo'lib hisoblanadi.

Uchinchi usul: Aportirovkaga qiziqadigan itni to'siq orqali buyumga yuboriladi. It sakragan vaqtida "To'siq" buyrug'i beriladi.

To'rtinchi usul: Yaxshi sakraydigan itni navbatma-navbat to'siqdan sakrashga majburlaydilar. Uning orqasidan sakrashga o'rgatiladigan it yuboriladi. Ayrim paytlarda bu usul ijobiy natija beradi.

Agar it "To'siq" buyrug'ini o'zi bajarsa dressirovka sharoitlari murakkablashtiriladi:

- a) sekinlik bilan to'siqning balandligi oshiriladi;
- b) sakrashdan oldin sabr-toqatlik ishlab chiqiladi;
- v) itni har xil to'siqlardan sakrashga o'rgatish.

To'siqning balandliginii har 3-4 mashg'ulotda 10-15 sm ko'tarish kerak. Agar itda to'siqqa nisbatan qo'rquv paydo bo'lsa o'rgatuvchi itga yordam berishi kerak. Har safar it yaxshi sakrasa o'rgatuvchi to'siqning qarshi tomoniga o'tib itni rag'batlantiradi.

Agar it sakrashdan bosh tortsa o'rgatuvchi sababini aniqlashi kerak. It to'siqning balandligidan qo'rqa uni pasaytirish kerak. Itni ikki metrdan baland bo'lgan to'siqdan sakrashga majburlamaslik kerak, chunki

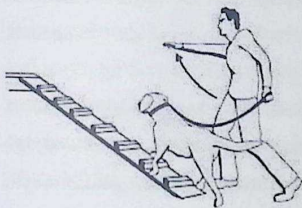
amaliyotda bunday to'siqlar kam uchraydi. Mashg'ulotlar davomida itni to'siqdan tasmasiz sakrashga o'rgatib borish kerak.

Dressirovkaning yakuniy bosqichida itni tabiiy to'siqlardan o'tishga o'rgatib borish kerak. Agar it to'siqdan birdaniga berilgan buyruqqa va imo-ishoraga asoslanib sakrab o'tsa ko'nikma ishlab chiqilgan deb hisoblanadi.

Itni zinapoyadan yurishga o'rgatish

Zinapoyadan harakat qilish mashg'ulotini boshqa to'siqlardan o'tish bilan parallel olib borish kerak. Itlarni dressirovka qilish uchun har xil konstruksiyali zinapoyalardan foydalaniladi:

1. Mayda itlar uchun baland bo'lmagan, zinası keng;

41-rasm. Itni zinapoyadan o'tishga o'rgatish

2. Aralash – ikkita zinapoya, zinasining kengligi har xil bo'lgan, ular har xil burchakda qo'yiladi.

Itning individual xususiyatini inobatga olib zinapoyadan yurishga bir necha usullar bilan o'rgatish mumkin. Eng keng tarqalgan usul bu o'rgatuvchi it bilan zinapoyada harakat qiladi.

O'rgatuvchi itni zinapoya oldida sayr qildiradi. Shundan so'ng tasmani kalta ushlab zinapoyaga yaqinlashadi, sekinlik bilan zinapoyaga ko'tariladi va "Oldinga" buyrug'ini beradi. Yuqoridagi maydonchaga chiqqandan keyin itga shirinlik beriladi. Zinapoyadan tushish qiyin bo'lganligi uchun o'rgatuvchi itdan oldin yuradi, bu itni tinchlantiradi. Itni tasma bilan ushlab, "Sekin" buyrug'i beriladi, harakat sekinlashgan

vaqtda “Yaxshi”, “Sekin” buyruqlari ma’qo’llash ohangida aytiladi va shirinlik beriladi.

Agar it zinapoyada harakat qilmasa, uni quyidagi usullar bilan o’rgatish mumkin:

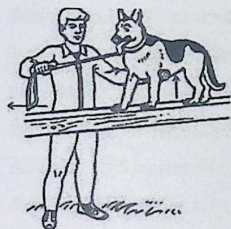
1. Aportirovka buyumi bilan itni qo’zg’atib zinapoyadagi maydonchaga tashlanadi.

2. Zinalarga go’sht bo’laklarini qo’yib chiqish yoki zinapoya maydonchasiga oxur qo’yiladi.

Mashg’ulotlarning birinchi kunlarida it zinapoyada o’rgatuvchi bilan birgalikda harakat qilishi kerak. It zinapoyada o’rgatuvchi bilan tinch harakat qilsa, keyinchalik bir o’zini harakat qilishga o’rgatish kerak. Buni o’rgatish vaqtida o’rgatuvchi zinapoyaga ko’tarilish harakatini qiladi, it ko’tarilishni boshlagach to’xtab buyruq bilan uni boshqaradi. Keyinchalik itni zinapoyadan 1-2 metr naribroqqa o’tqizib tasma bo’yinbog’dan olinadi, oldinga qadam tashlab chapga buriladi, bir oz to’xtab “Oldinga” buyrug’ini berib, imo-ishora bilan itni zinapoyaga qo’yib yuboradi. It zinapoyadagi maydonchaga ko’tarilgandan keyin qarama-qarshi tarafdagi zinapoyaga o’tib itni “Yonimga” buyrug’i bilan chaqiradi. It tez tusha boshlasa “Sekin” buyrug’i beriladi. Keyinchalik it zinapoya maydonchasiga chiqib olgandan keyin o’rgatuvchi “O’tir”, “Yot”, “Tur” buyruqlarini berib to’xtatib qo’yadi. Agar it o’rgatuvchini buyrug’ini eshitib zinapoyaga ko’tarilsa va u yerda “O’tir”, “Yot”, “Tur”, “Tovush” buyruqlarini bajarsa sekin pastga tushsa ko’nikma ishlab chiqilgan deb hisoblanadi.

Itni yog'och bolor (bum) dan harakat qilishga o'rgatish

**42-rasm. Itni bumdan
o'tishga o'rgatish**

Itni bum bo'yicha harakat qilishga o'rgatishni boshqa to'siqlardan o'tish bilan parallel olib borish kerak. Dressirovkani o'quv bumida boshlash kerak. Bum bu ikkita yerga ko'milgan ustunga qo'yilgan 5-6 m li yog'och bolor, balandligi bir metrgacha bo'ladi. Bolorning ikki chetiga qiya qilib taxta o'rnatiladi. Mashg'ulotlarni boshlash davrida bolorning yuzasi yassi bo'lishi kerak. O'rgatuvchi itni bum oldida sayr qildirib, tasmani kalta ushlab o'ng tarafdin bumga yaqinlashib keladi. Tasmani o'ng qo'lga olib itni bum tarafga tortib, "Oldinga" buyrug'ini beradi. Birinchi navbatda it qiya taxtaga chiqish bilan sakrab tushishga harakat qiladi. Bunday vaziyatda o'rgatuvchi o'ng qo'li bilan tasmani bo'yinturuqqa yaqin joyidann ushlaydi, chap qo'lini qornining tagidan o'tqizib, bumning oxirigacha olib boradi va har safar "Oldinga", "Yaxshi" buyruqlarini qaytarib turadi. Bum bo'yicha harakat qilganda itga 1-2 marta shirinlik beriladi. Bumdan o'tgandan keyin ham itga yana shirinlik berib, erkinlik holati beriladi. Keyinchalik o'rgatuvchi tomonidan yordam kamaytirilib boriladi va itga bum bo'yicha mustaqil harakat qilishga imkon beriladi. It bumda mustaqil va qo'rqmasdan harakat qilsa, mashg'ulotlar qiyinlashtirilib boriladi.

Keyinchalik ariqdan, kichik daryolardan, qo'yilgan taxta bo'yicha harakat qilish mashg'ulotlari o'tkaziladi. Agar it birdaniga berilgan buyruq va imo-ishoraga asoslanib har xil jihozlangan bumda erkin harakat qilsa ko'nikma ishlab chiqilgan deb hisoblanadi.

V BOB. XIZMAT ITLARINING MAXSUS DRESSIROVKASI

Maxsus dressirovkaning maqsadi - itlarda qidiruv, qo'riqlash, soqchilik va boshqa xizmat doirasidagi ko'nikmalarni ishlab chiqish.

Maxsus dressirovka turlariga quyidagilar kiradi: badjallikni rivojlantirish, qamoqdagilarni qo'riqlash, jinoyatchilarni ushlab va soqchilikga o'rgatish, odam va narsalarni topish, odam izini hidi bo'yicha topish, giyohvand, portlovchi moddalarni topish, har xil turdagi transport vositalarida ishlash.

It qaysi turdagi xizmatga tayyorlansa, shunga qarab unda tegishli ko'nikmalar ishlab chiqiladi.

Maxsus dressirovkaning ahamiyati juda katta, chunki o'rgatish jarayonida xizmat itlarni ishlash yo'nalishiga qarab tayyorlab borish mumkin.

Itlarda badjallikni (g'ayirlik) rivojlantirish

Badjallik ko'nikmasini rivojlantirish jarayonida itda begona odamlarga nisbatan kuchli faol-himoya reaksiyasi paydo bo'ladi.

Shartli qo'zg'atuvchi - "Fas" buyrug'i va o'ng qo'l bilan yordamchi tomonga yo'naltirilgan imo-ishora.

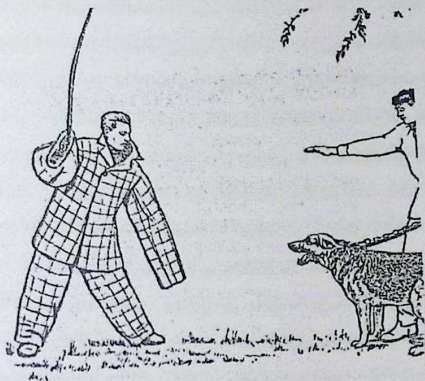
Shartsiz qo'zg'atuvchi - yordamchi tomonidan itni xivchin yordamida har xil kuch bilan urish.

Badjallikni rivojlantirishda itning faol-himoya reaksiyasiga asoslanadi. Itda badjallikni rivojlantirish it bilan o'rgatuvchining munosabatlari yaxshi bo'lgandan keyin amalga oshiriladi.

O'rgatish uslubi va texnikasi

Badjallikni rivojlantirish: birinchi mashg'ulotlarda itda dadillik, yordamchi urishidan qo'rqmaslik, u kiygan maxsus kiyimini tez va

mahkam ushlash o'rgatiladi, bunda it bog'langan holda turishi kerak. Dressirovka uchun itni chalg'ituvchi narsalar bo'lmagan joy tanlanadi, u yerda yordamchi uchun tabiiy pana joylar bo'lishi kerak. It bog'lanadigan joyda kesuvchi, qadaluvchi va boshqa begona jismlar bo'lmasligi kerak. Yordamchi maxsus kiyim kiyib, xivchinni qo'lga oladi va o'rgatuvchi ko'rsatgan joyda turib uning ishorasi bo'yicha harakat qiladi.

43-rasm. Itni badjahllikka o'rgatish

O'rgatuvchi itning o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilishi kerak, ya'ni yordamchi qo'llaydigan qo'zg'atuvchilar shunday kuchga ega bo'lishi lozimki, ular itda faol-himoya reaksiyasini (badjahlilikni) chaqirib, itning hujumkorlik reaksiyasi har safar uning g'alabasi bilan tugallanishi kerak. Shundan so'ng yordamchi ko'rsatilgan pistirmada joylashadi, o'rgatuvchi itni shu joyga olib kelib daraxtga yoki ustunga zanjir bilan bog'lab qo'yadi.

It tinchlangandan keyin yordamchi belgilangan ishora bo'yicha pistirmadan chiqadi va qo'lidagi xivchini yerga urib asta-sekinlik bilan itga yaqinlashadi. O'rgatuvchi qo'li bilan yordamchi tomonga ko'rsatib "Fas" buyrug'ini beradi va ko'rsatgan badjalligi uchun itni silab, "yaxshi" deb uni rag'batlantiradi.

Yordamchi itga yaqinlashadi, qo'llarini siltab uning yonida xivchini yerga uradi va bir necha marta uni itning biqiniga tegizib oladi. It yetarlicha g'azablangandan keyin o'rgatuvchi yordamchiga imo-ishora bilan uning harakatlarini to'xtatadi, shundan so'ng yordamchi qaytib pistirmaga kiradi. O'rgatuvchi itni silab tinchlantiradi, 2-3 daqiqadan so'ng mashq bajariladi.

Itida badjallikni rivojlantirish jarayonida o'rgatuvchi kerakli paytni aniqlab, yordamchining harakatini to'xtatishi kerak. Itning qo'zg'alishi yuqori darajaga yetganda uning g'ashini keltirishni to'xtatish lozim. Haddan tashqari g'ashini keltirish itda chegaradan tashqari tormozlanishga olib keladi.

Bir necha mashg'ulotdan keyin itda badjallik va urishdan qo'rqmaslik rivojlangandan keyin, itni latta narsalarni va maxsus yengni qattiq va chaqqonlik bilan ushlashga o'rgatish kerak. Buning uchun yordamchi xivchin bilan urib itning jaxlini keltiradi va lattani itning ustidan toki uni ushlab olmaguncha harakatlantiradi. Agar it qattiq ushlamasa yordamchi lattani o'ziga qaratib tortadi. Bu bilan tish bilan tutishni kuchaytiradi. Keyinchalik lattaning o'rniga qattiqroq mato yoki maxsus paxtali yengdan foydalanish mumkin. Shu bilan birgalikda sakrab ushlashni parallel o'rgatib borish lozim.

Ayrim itlarda badjaxllik juda sust va sekin rivojlanadi. Bunday holatlarda taqlidiy usulni qo'llash mumkin, buning uchun qo'rqoq itni badjaxl itning yoniga bog'lash kerak. Badjaxl itning agressiv reaksiyasi ko'pgina hollarda qo'rqoq itlarda ham badjaxllikni chaqiradi.

Agar itda begona shaxslarga nisbatan ishonchsizlik, urishdan qo'rqmaslik va narsalarni mahkam ushlab ko'nikmalari rivojlangan bo'lsa, dressirovka sharoiti murakkablashtiriladi.

Yordamchi itni g'ashiga tegishi vaqtida o'rgatuvchi asta-sekin itdan uzoqlashib uni buyruq berib boshqaradi. Mashg'ulot vaqtida itga yordamchini bir joyda ushlab turish ko'nikmasi o'rgatilib boriladi, ya'ni itga maxsus dressirovka kostyumini kiygan yordamchining yelkasi va orqasiga sakrab ushlab o'rgatiladi. Bunday ushlab to'g'ri, chunki u odamni faol qarshilik ko'rsatishdan mahrum qiladi. Itda bir paytda to'g'ri ushlab turish ko'nikmasini ishlab chiqish uchun yordamchi maxsus dressirovka kostyumini kiyib, itning g'ashiga tegadi va uning yonida shunday harakatlanadiki, itga uning yelkasidan ushlabga imkoniyat yaratadi. Bu o'rgatuvchi va yordamchi bir-biri bilan to'g'ri munosabatda bo'lishi bilan amalga oshiriladi. Yordamchi yelkasini it tarafiga engashtiradi, o'rgatuvchi shu vaqtda itni zanjiridan ushlab o'z tomoniga tortadi, bunda it sakrab harakat qilishi uchun tasmaning ortiqcha qismi bo'lishi kerak. Yordamchi itga yaqinlashganda o'rgatuvchi unga sakrab yordamchining yelkasidan ushlabga yordam beradi. Shundan so'ng yordamchiga "To'xta" degan buyruq beriladi va u harakatlarini to'xtatadi. O'rgatuvchi itni silab, "yaxshi" deb rag'batlantiradi va tinchlantiradi. Agar it yordamchining kostyumini mahkam ushlab, qo'yib yubormasa "Fu" degan buyruq beriladi va tasma siltab tortiladi. O'rgatuvchi itdan 1-

2 qadam chetlashib “Yonimga” buyrug‘ini berib, tasmani o‘z tarafiga tortadi. Itni chap oyog‘i yoniga o‘tqazib, yordamchiga “Yot” degan buyruq beradi va itni sayr qilishga olib ketadi.

Itni qochib ketayotgan odamni ushlashga o‘rgatish

Bu mashg‘ulotga itda ushlab olish va yordamchining kostyumini tishi bilan mahkam tutib turish ko‘nikmalari ishlab chiqilgandan keyin o‘tiladi.

Mashg‘ulot quyidagicha olib boriladi: o‘rgatuvchi itning tasmasini kalta ushlaydi. Yordamchi itning g‘ashiga tegib undan mayda qadam bilan chopishni boshlaydi. O‘rgatuvchi “Fas” buyrug‘ini berib itni yordamchini orqasidan ushlashga yugurtiradi. Yordamchi it yaqinlashib kelayotganini sezib chap yoki o‘ng qo‘lini yonboshga, tepaga ko‘tarib harakat qiladi. Bunday xarakatlar itda sakrab ushlash ko‘nikmasini harakatga keltiradi va u yordamchining harakat qilayotgan qo‘liga yopishadi. Qo‘lni ushlagandan keyin yordamchi xivchin bilan itni yengil uradi va boshqa qo‘liga harakatini o‘tkazadi. It yetarlicha siltash harakatlarini bajargandan keyin o‘rgatuvchi yordamchiga “To‘xta” degan buyruqni beradi. Shundan so‘ng o‘rgatuvchi itdan ikki qadam narida turib “Yaxshi” degan so‘z bilan rag‘batlantiradi. It biroz tinchlangandan keyin o‘rgatuvchi “Yonimga” buyrug‘ini berib chap oyog‘i tomon tasmani tortadi va yordamchini qo‘li bilan ko‘rsatib “Qo‘riqla” buyrug‘ini beradi. Kerakli vaqt qo‘riqlagandan keyin shu joyda yordamchiga “Yot” degan buyruq beriladi, u yotgandan keyin it boshqa joyga olinib sayr qildiriladi.

44-rasm. Itni qochib ketayotgan odamni
ushlashi

Asta-sekin itni qo'yib
yuborish masofasini
uzaytirib boriladi. Boshida
yordamchi itning g'ashiga
tegishni it yaqiniga borib
amalga oshirgan bo'lsa,
keyinchalik uni masofadan
amalga oshiradi va har safar
o'rgatuvchi va it turgan
joyidan uzoqlashib
boraveradi.

Uzoq masofada qochayotgan yordamchini ushlash quyidagi tartibda
amalga oshiriladi: yordamchi o'rgatuvchi va it joylashgan joydan 50-60
m uzoqlikdagi pistirmada joylashadi. Maxsus ishora berilgandan keyin u
pistirmadan chiqib, ko'rsatilgan tomonga harakat qiladi. Harakat
boshlanishida u qo'llarini silkitadi. O'rgatuvchi imo-ishora va "Fas"
buyrug'i bilan itning e'tiborini yordamchiga qaratadi. It qo'zg'algandan
keyin, o'rgatuvchi "To'xta" buyrug'ini beradi. Shundan so'ng "Fas"
buyrug'ini berib itni ushlash uchun qo'yib yuboradi va o'zi itning
orqasidan yuguradi. It yordamchini ushlab titkilagandan keyin uni
rag'batlantirish kerak. Odamni ushlash ko'nikmasining ishlab chiqilishi
har xil sharoitda va sutkaning turli vaqtlarida olib borilishi kerak.
O'rgatish kompleks ravishda o'q uzish bilan olib boriladi; dastlab it
yordamchini ushlashga qo'yib yuborilgandan keyin yoki it yugurib
borayotgan vaqtda quroldan o'q uziladi. Itni o'qning ovozigga to'liq

befarqlik paydo bo'lgandan keyin qurol bor qo'lga tashlanishga ko'nikma hosil qilishga o'rgatib borish lozim.

Qochib borayotgan odamni ushlash mashqini o'rgatish jarayonida itda yordamchining maxsus kiyimini har xil qismlarini to'g'ri ushlashga o'rgatish kerak. Buning uchun avval yordamchi itni bitta qo'li bilan urib uning g'ashiga tegadi it shu qo'lini ushlagandan keyin boshqa qo'li bilan itni yengil uradi va e'tiborini boshqa qo'lga o'tkazishga harakat qiladi. Bu jarayonda it yordamchini harakat qilayotgan qo'l yoki oyog'ini ushlashga intiladi. Ayrim itlar mashq jarayonida yordamchi tashlagan kiyimini ushlab titkilashi mumkin, qochayotgan odamga esa e'tiborsiz bo'ladilar. Bunday holatni bartaraf qilish uchun yordamchi maxsus kiyim ustidan yoping'ich kiyadi, it yoping'ichni ushlagandan keyin yordamchi uni yerga tashlab itning g'ashiga tegib e'tiborini o'ziga jalb qilishga harakat qiladi.

Hayvonda badjaxllik va ushlash ko'nikmalari hosil bo'lgandan keyin itni erkin turgan odamni teginmaslikga o'rgatib borish kerak. Bunda yordamchi o'zining faol harakatlarini to'xtatib, bir joyda harakat qilmasdan turadi. Agar it erkin turgan odamga tashlanishga harakat qilsa, o'rgatuvchi tomondan taqiqlovchi buyruq beriladi va shu bilan birgalikda tasmani siltab tortib itni o'tirishga majbur qilinadi. Bunday vaqtda yordamchi biror bir harakat qilmasligi kerak. It tinchlangandan keyin o'rgatuvchi tomonidan rag'batlantiruvchi buyruqlar beriladi. Asta-sekinlik bilan it erkin turgan odamga teginmaslikka o'rganadi.

Itni soqchilik qilishga o'rgatish

Yordamchi ushlangandan keyin o'rgatuvchi undan to'rt-besh qadam uzoqroq masofada turib itni yoniga o'tkazadi va "Qo'riqla" degan buyruqni beradi. It tinchlangandan keyin o'rgatuvchi yordamchiga "Qadam tashlab yur" buyrug'ini beradi va ushlanganning orqasidan 2-3 m uzoqlikda yurib boradi. It o'rgatuvchining yonida kalta tasmda ushlab boriladi. Harakatning boshlanishida itga "Qo'riqla" degan buyruq beriladi. Shunga qaramasdan it bo'yinbog'ni va tasmani tortib oldinga intiladi. O'rgatuvchi kuchli tovush bilan "Yonimda" degan buyruqni berib tasmani orqaga siltab tortadi. Agar it tinch yurib ushlanganni kuzatib borsa o'rgatuvchi uni rag'batlantiradi. Yordamchini mashg'ulotning rahbari turgan joygacha olib borib uni topshiradilar. Agar raxbar bo'lmasa 100 m qo'riqlab borilib, o'rgatuvchi yordamchiga "Yot" degan buyruqni beradi, itni esa chetga olib, silab, shirinlik beradi.

Itida har doim qo'riqlanadiganga nisbatan sezuvchanlik ko'nikmasini ishlab chiqish uchun yordamchi harakat qilgan vaqtida yelka orqali itni kuzatib boradi, it bir zumga biror bir narsaga chalg'isa, u qochishga harakat qiladi yoki uni uradi. Shu vaqtda o'rgatuvchi "Fas" buyrug'ini berib qochib borayotganni ushlaydi. Shundan so'ng qo'riqlanadigan (yordamchi) vaqti-vaqtida o'rgatuvchiga ayyorlik qilib tashlanadi. O'rgatuvchi hujum qilgan bilan kurashish vaqtida itga "Fas" buyrug'ini beradi, it yordamchiga tashlangandan keyin "Yaxshi" deb uni rag'batlantiradi. Shunday qilib itda egasini himoya qilish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Keyinchalik itda bir joyda turgan odamni qo'riqlash ko'nikmasi hosil qilinadi. Buning uchun qo'riqlash vaqtida o'rgatuvchi bir necha

marta yordamchini to'xtatadi, itni o'tqizadi va tasmani yechmasdan chetga chiqib itga shu zahoti "Qo'riqla" buyrug'ini beradi. Buyruqni eshitgan it diqqat bilan erkin turgan yordamchini kuzatadi. Agar it biror bir narsaga chalg'isa yordamchi qochishga harakat qiladi, bunday holatda o'rgatuvchi itni ushlashga yuboradi. Shunday qilib itda erkin turgan odamni qo'riqlash ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Shundan so'ng it yordamida ikkita yoki undan ko'proq odamlarni qo'riqlash amalga oshiriladi. Ular qochgan vaqtida it ushlash uchun qo'yib yuboriladi va u uzoqqa qochganni ketidan borib ushlasa, o'rgatuvchi yaqindagilarni ushlaydi. Agar it o'rgatuvchini buyrug'iga binoan bitta yoki bir nechta odamni ushlasa va ularni qo'riqlasa ko'nikma hosil bo'lgan deb hisoblanadi.

It yordamida narsalarni qo'riqlash

"Narsani qo'riqla" buyrug'idan kelib chiqadigan ko'nikma boshqa ko'nikmalardan farq qiladi.

Bunda it qo'riqlaydigan narsaga e'tibor berib uni olib ketishga yo'l qo'ymasligi kerak. Texnik tarafdan bu ko'nikma quyidagicha ishlab chiqiladi: o'rgatuvchi itni bog'lab uning oldiga qo'lbandi uzun bo'lgan sumkani tishi yetadigan masofaga qo'yadi. Lekin sumkaning qo'lbandi qarama-qarshi tarafga qaratilishi kerak, chunki yordamchi uni ushlagan vaqtida it tishlamasligi kerak. O'rgatuvchi itning yonida yoki bir oz orqada turadi. Bir oz vaqt o'tgandan keyin oldindan tayyorlangan yordamchi paydo bo'ladi va u itga yaqinlashib yonida yotgan sumkani yoki boshqa narsani olib ketishga harakat qiladi. Yordamchi qo'lini uzatib sumkaning bandidan ushlamoqchi bo'lganda it qo'zg'alib qo'riqlaydigan narsani bermaslikka harakat qiladi, narsani oldingi oyoqlari bilan tortib

tishi bilan ushlaydi va shu zahotiyoq yordamchiga tashlanadi. O'rgatuvchi itning yonida turib uni rag'batlantirib, "Qo'riqla" buyrug'ini aytib turadi.

Agar it yordamchiga va qo'riqlaydigan narsaga nisbatan befarqlikni ko'rsatsa, yordamchi uning g'ashiga tegishga harakat qiladi, ayrim hollarda xivchin bilan uradi.

Yordamchining asosiy maqsadi-boshida itning diqqatini qo'riqlaydigan narsaga qaratish, ya'ni u narsani o'z tagiga olib, uni olib ketishga yo'l qo'ymaslik kerak.

It o'rgatuvchi yonida narsani qo'riqlashni faol bajargandan keyin o'rgatuvchi bo'lmaganda narsani qo'riqlash ko'nikmasini hosil qilish kerak.

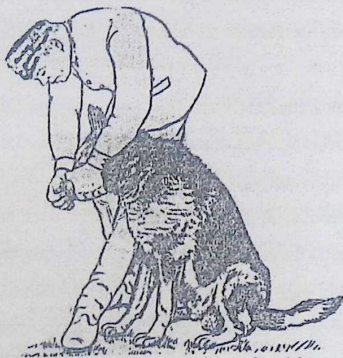
O'rgatuvchi itni bog'lab yoniga narsani qo'yib "Qo'riqla" buyrug'ini berib o'zi pistirmaga o'tib yashirinadi. Pistirmada turib itning harakatini kuzatadi va har zamonda "Qo'riqla" buyrug'ini aytib turadi. Oz-moz vaqt o'tgach itga yordamchi yaqinlashib kelib, it qo'riqlaydigan narsani olishga harakat qiladi, agar it narsani bermasa va Hurishni boshlagandan keyin yoniga o'rgatuvchi kelib uni rag'batlantirib shirinlik beradi. Keyinchalik itda "Qo'riqla" buyrug'iga shartli refleks ishlab chiqilgandan keyin, o'rgatuvchining yashirinish vaqti uzaytirilib 10,20 minut va undan ko'proqqa yetkaziladi va itni harakati kuzatilib turiladi. Ko'nikma hosil bo'lgan sari qo'riqlash uchun beriladigan narsalar almashtirib turiladi.

Itlarni narsalarni hidlab ajratishga o'rgatish

Narsalarni hidlab olishga o'rgatishdan maqsad, itni qoldirilgan narsalar va ko'rinadigan izlardagi hidlardan odamni tanishga o'rgatish. Bundan tashqari xid orqali narsalarni ajratib olish, itning hid bilish

analizatorlarini mashq qildiradi, tabaqalangan ko'nikmalarni takomillashtiradi, odamni hidi va izi bo'yicha topishini yengillashtiradi.

Shartli qo'zg'atuvchilar - asosiy buyruq "Hidla" va imo-ishora - o'ng qo'lni yotgan narsa tarafiga yo'naltirish. Yordamchi buyruqlar - "Fu", "Aport", "Yaxshi". Shartsiz qo'zg'atuvchilar: aportirovka qilinuvchi narsa, shirinlik. Hidlab olish ko'nikmasi ularni olib kelish shartli refleks asosida ishlab chiqiladi. Bu mashq aportirovka va aportirovkaning qiyinlashtirilgan shakllarining ko'nikmasi to'liq xosil bo'lgan itlarda amalga oshiriladi.

45-rasm. Itni narsalarni hidlab ajratishga o'rgatish

O'rgatish uslubi va texnikasi

Itni narsalarni hidlab olishga o'rgatish uchun har xil aportirovka buyumlarini tayyorlash kerak, ular maxsus chemodan (quti) yoki xaltalarda olib yuriladi. Bir guruh 6-8 o'rgatuvchida bir komplekt aportirovka buyumi bo'lishi kerak.

Shunday holda saqlangan buyumlarda odamni kuchli

hidi o'mashib qolmaydi. Darsning rahbari narsalarni olish uchun simdan maxsus pinset yasaydi.

O'rgatishning birinchi davri: uning vazifasi o'rgatuvchiga tegishli nrsalarni hidlab ajratish ko'nikmasini hosil qilish. Boshida

aportirovkadan narsalarni hidlab ajratishga o'rgatish mashqlari ishlab chiqiladi. Ochiq maydonda darsning rahbari qutidan ikkita bir xil shakldagi narsani olib chiqib va ularni bir-biridan 20-30 sm masofada qo'yadi. O'rgatuvchi narsadan ikki-uch qadam yetmasdan to'xtaydi (it chap tarafdin tasmasiz o'tqizilib qo'yiladi) chap oyog'ini oldinga tashlab itning oldidan chap tarafga qaratib, chap qo'li bilan itning tumshug'ini ushlaydi, ya'ni it og'zini ochmasdan faqat burun orqali nafas olishi kerak; o'ng qo'li bilan itni burniga 2-4 sm masofadan aportirovka buyumini yaqinlashtirib 2-3 marotaba "hidla" buyrug'ini beradi. It kuzatilib turiladi, agar hidlasa uni rag'batlantirib "yaxshi", "hidla", "yaxshi" buyruqlari taqdirlash ohangida beriladi.

Shundan so'ng aportirovka buyumi oldin yerga qo'yilgan ikkita narsa tomonga tashlanadi va darsning rahbari uni shunday qilib qo'yadiki, it buyumni qayerda ekanligini ko'rmasligi kerak.

Shundan keyin o'rgatuvchi itga uch-to'rt minut ichida o'zining boshqa narsasini hidlatib va uni o'zini orqa tarafiga qo'yadi. O'rgatuvchi o'ng qo'lining ishorasi bilan "hidla" buyrug'ini berib, uni narsalarni ajratishga yuboradi.

Agar it izlayotgan narsani to'g'ri olsa o'rgatuvchi "yaxshi" buyrug'ini berib, uni yoniga chaqiradi, narsani olib shirinlik beradi. Narsani olib kelgandan keyin it o'rgatuvchining qarama-qarshisiga kelib o'tirishi kerak.

Agar it hidlab ajratish vaqtida xatoga yo'l qo'ysa va boshqa narsani olishga harakat qilsa o'rgatuvchi yumshoq ovoz bilan "fu" buyrug'ini berib, uni to'xtatadi. Shunga qaramasdan it narsani ushlab tashlamasa "fu" buyrug'i yuqori qo'rqituvchi ovoz bilan beriladi. Agar it narsaga

yetarlicha e'tibor bermasa o'rgatuvchi "hidla", "aport" buyruqlarini berib uni kerakli narsani topishga undaydi.

Ikki-uch soatli dars mobaynida narsalarni hidlab ajratishni 2-3 marta bajarish mumkin. Agar narsani hidlab topishga ustima-usti 2-3 marta yuborilsa har safar yangi narsani tashlash kerak.

Ko'nikma hosil bo'lish jarayonida har safar mashq vaqtida shaxsiy hidi bor narsalarni sonini ko'paytirib ularni 6-8 ga yetkazish mumkin, hidsiz narsalarni kamaytirib borish lozim.

Agar it o'rgatuvchining narsasini 8-10 ta boshqa hidi bor narsalar orasidan to'xtovsiz izlab topsa, boshqa davrga o'tish mumkin.

Ikkinchi davr – uning vazifasi itda begona narsalarni hidlab topishga o'rgatishdir. Ajratilgan maydonga qutidan 2-3 ta narsa olib qo'yiladi, 3-4 metr nariroq 5-6 yordamchini hidi bor narsalar qo'yiladi, ular umumiy narsalar bilan shakli, rangi bir xil bo'lishi kerak. O'rgatuvchi hidi yo'q narsalardan ikki metr nariroq itni olib kelib o'tqizadi. Shundan so'ng pinset yordamida yordamchining narsasining bittasini umumiy narsalar orasiga qo'yadi. Pinset yordamida yordamchini boshqa narsasini olib itga hidlaiadi va "hidla" buyrug'ini beradi. It ikkinchi narsaning hidini olgandan keyin uni orqaga qo'yib, it narsani topishga yuboriladi.

Keyinchalik itni boshqarish jarayoni birinchi davrdagidek olib boriladi. Ikki-uch soatli dars jarayonida bu mashq 8-10 marotaba takrorlanishi mumkin. Itda shartli refleksni takomillashtirib ko'nikma hosil qildirish uchun dars jarayoni qiyinlashtirilib boriladi. Asta-sekin narsalar soni ko'paytiriladi va ularni shakli, hajmi va sifati har xil bo'lishi kerak. Narsalarni hidlab ajratib topishga o'rgatishdan oldin, yangi narsalarni aportirovka qilishga o'rgatish kerak.

Itni yangi narsalarni hidlab ajratib topishga yuborishdan oldin shu narsani hidlatib boshqa narsalar orasiga qo'yish kerak.

Itning hid bilish analizatorlarini mashq qildirishda narsalardagi hidning muddatini uzaytirib borish katta ahamiyatga ega. Buning uchun narsalarni hidlab ajratib topishga o'rganayotgan maydonchada raxbarni ko'rsatmasi bo'yicha bir nechta yordamchilarni, shu jumladan asosiy yordamchining narsalari bir vaqtda qo'yiladi. asosiy yordamchining bitta narsasi birdaniga narsalar orasiga qo'yiladi, ikkitasi chetga olib qo'yiladi. ular o'rgatish jarayonida kerak bo'lsa pinset yordamida asosiy narsalar orasiga qo'yiladi. bunday hollarda narsalarni xillarga ajratib topishni bir oz muddat o'tgandan keyin boshlash kerak, oldin 5-10 minut, keyin asta-sekin bu muddat bir necha soatgacha yetkaziladi. Shundan so'ng uchinchi bosqichga o'tish mumkin.

Uchinchi bosqich - uning maqsadi narsalarni hidlab topishni har xil sharoitda bo'yin tovlamasdan bajarishga o'rgatishdir. Narsalarni hidlab ajratib topishga o'rgatishni eng qiyin tomoni bu bir nechta yordamchining narsalarini topish. O'rgatuvchi narsalar turgan joyga itni olib borib birorta yordamchining narsasini topishga yuboradi. Shundan so'ng yordamchi almashtiriladi, it narsasini hidlab uni narsalar orasidan ajratib topishga yuboriladi. So'ng bir guruh narsalar orasidan yordamchining narsasini hidlab ajratib topishga o'rgatib boriladi. Agar it 8-10 narsalar orasidan begonasini topsa narsalarni hidlab ajratib topish ko'nikmasi hosil bo'lgan deb aytish mumkin.

O'rgatuvchining xatolari:

1. Dars o'tish uchun noto'g'ri joy tanlash.

2. Asosiy yordamchi sifatida bitta odamni tanlash.
3. Narsalarda shaxsiy hididan tashqari boshqa (go'sht, so'lak, hidli narsalar) hidlarning bo'lishi.
4. Har xil muddatli hidlari bor narsalardan foydalanish.
5. O'rgatuvchini haddan tashqari harakat qilishi va buyruq berishi, bu itda kerak bo'lmaydigan aloqalarni hosil bo'lishiga olib keladi.

Itlarni odamni narsasidagi hidi bo'yicha izlab topishga o'rgatish

Itlarni odamning narsasidagi hidi bo'yicha izlab topishga o'rgatish katta ahamiyatga ega, chunki bir guruh odamlar orasidan it izlanayotgan odamni u yo'qotgan yoki qoldirgan narsalari bo'yicha topib beradi. Bundan tashqari itda iz bilan ishlagan vaqtda hidlarni ajratishga ko'mak beradi.

Shartli qo'zg'atuvchilar: asosiy buyruq - "hidla" va o'ng qo'li bilan odamlar tomonga yo'naltirib ishora qilish. Yordamchi buyruqlar - "yaxshi", "aport", "ber" va "fu" lar.

Shartsiz qo'zg'atuvchilar: apartirovka buyumlari, yordamchi va shirinlik.

Itlarni odam narsasining hidi bo'yicha izlab topishga o'rgatishni begona narsalarni topish ko'nikmasi hosil bo'lgandan keyin boshlasa bo'ladi.

O'rgatish texnikasi va uslubi

Boshida itga "hidla" buyrug'ini berib 3-4 yordamchi orasidan qidirilayotgan odamni u qoldirgan narsalardagi hidi bo'yicha topishga

46-rasm. Itni narsalarni ajratishga o'rgatish

o'rgatish kerak. Itda bu shartli refleks bir nechta usul bilan ishlab chiqiladi. O'rta g'azabli itni quyidagicha o'rgatish mumkin: 3-4 yordamchi maxsus usti bosh kiyib bir qatorga turadilar, orasi bir qadam. Bitta yordamchi o'zini biror-bir narsasini uch-to'rt qadam nariroqda

qoldiradi. O'rgatuvchi it bilan narsa oldiga yaqinlashadi, pinset yordamida olib itga iskatadi va "hidla" buyrug'ini beradi, pinset bilan narsani orqasiga qo'yadi. Shundan so'ng buyruq va ishora bilan itni narsani egasini topishga yuboradi. Bunda it kalta tasmda bo'lishi kerak. Boshida it yordamchini topmasligi mumkin, u odamlarni hidlab ketishga harakat qiladi. Bunday holatda yordamchi plashini qimirlatadi, it buni sezib yordamchini plashini ushlaydi. O'rgatuvchi itni rag'batlantirib "yaxshi" buyrug'ini beradi va tasmani tortadi, it yordamchini qatordan chiqaradi. Yordamchi guruhdan chiqqandan keyin o'rgatuvchi unga "to'xta" buyrug'ini beradi. Yordamchi to'xtaydi, o'rgatuvchi "yonimda" buyrug'ini berib itni o'ziga tortadi. It o'zini joyini egallagandan keyin yordamchi chopib borib guruhga qo'shiladi, faqat boshqa joyni egallaydi, buni it ko'rmasligi kerak. Yordamchi qatordagi joyini egallagandan keyin o'rgatuvchi itga oldingi narsani hidlashga beradi va uni yana odamni topishga yuboradi. Bu mashq har safar 2-3 marotaba qaytariladi.

Odamni narsalarda qoldirilgan hidi bo'yicha topishni aporirovka ko'nikmasi va narsalarni hidlab ajratish asosida olib borilsa yaxshi natija olish mumkin. Buning uchun oldin itni begona narsalarni ajratishga va boshqa o'rgatuvchining qo'lida bo'lgan egasini narsasini beto'xtov olib kelishga o'rgatish mashqlarini bajarish kerak. Bu mashq bajarilgandan keyin odamni narsalardagi qoldirilgan hidi bo'yicha topish quyidagicha tashkil qilinadi: uchta-to'rtta yordamchi bir xil ustibosh kiyib qatorga saflanadi. Yordamchilardan bittasi o'zini narsasini to'rt-besh qadam nariroqqa qo'yadi. O'rgatuvchi itni kalta tasmada ushlab bir-ikki marta guruh oldidan o'tkazadi. Keyin narsani oldiga borib itga hidlatadi va egasiga qaytarib beradi, buni it ko'rmasligi kerak. Shundan so'ng "hidla" buyrug'ini berib itni narsani topishga yuboradi, it narsani topgandan keyin yordamchi oldinga bir qadam tashlab narsani beradi. O'rgatuvchi itni oldiga tortib narsani oladi va rag'batlantirib shirinlik beradi. It adashib boshqa yordamchini narsasini olsa o'rgatuvchi "fu" buyrug'ini berib tasmani siltab tortib narsani qaytarib berishga majburlaydi va kerak bo'lgan narsani topishga yuboradi. Bir mashq davomida it narsani topishga 2-3 marotaba yuboriladi va har safar yangi narsa olinadi. Vaqt o'tgach narsalarni ajratib topish sharoitlari murakkablashib boradi. It hidlagan narsani egasiga bermasdan shu joyda qoldirib yordamchi boshqa narsani ushlaydi. Bundan tashqari yordamchi narsalarni shimini tasma-sini tagiga, cho'ntagiga, yengiga yashiradi. It narsani topgandan keyin uni yordamchi berishi mumkin, o'rgatuvchi narsani asta-sekin olishga o'rgatadi. Bu mashqning maqsadi it narsani topgandan keyin yordamchiga tashlanmasdan uni ustiboshidan ushlashga o'rgatishdir.

Itida “hidla” buyrug‘i va imog‘ishoraga birlamchi shartli refleks ishlab chiqarilgandan keyin mashqlar o‘rtacha murakkab sharoitda bajariladi:

- yordamchilarning soni 5-6 ga ko‘paytiriladi;
- yordamchilar bir-biriga yaqin turadi, o‘tiradi, yotadi;
- narsalarni topish sutkaning har vaqtida va har xil ob-havo sharoitida bajariladi;
- it narsalarni topishga tasmasiz yuboriladi.

O‘rgatishning yakuniy qismida mashqlar murakkab sharoitda odamni topish ko‘nikmasini it beto‘xtov bajarishini ishlab chiqiladi

- odamlar gavjum bo‘lgan joyda va har xil qurilmalarda ajratib topish;
- yordamchilar sonini 7-8 taga yetkazish;
- it bilan yaqin munosabatda bo‘lmagan bir guruh odamlar orasidan ajratib topish;
- bir guruh odamlar ichidan navbati bilan yordamchilarni ajratib topish.

Agar it bo‘yin tovlamasdan 7-8 ta odamlar guruhi orasidan odamni narsadagi hidi bo‘yicha ajratib topsa ko‘nikma hosil bo‘lgan deb hisoblanadi.

Itni odam qoldirgan izidagi hidi bo‘yicha izlab topishga o‘rgatish

Odamni qoldirilgan izidagi hidi bo‘yicha izlab topishga o‘rgatish ko‘nikmasi maxsus dressirovkani asosi bo‘lib hisoblanadi. Itida izni hidlashga moyillik va umuman hidlash orqali topish tug‘ma reaksiya bo‘lib hisoblanadi. Itlar mustaqil izlarni topishga tayyor va qoldirilgan

izlardagi hidi bo'yicha odamni harakat yo'nalishini beto'xtov qiziqib topishni bilishi kerak. Yaxshi tayyorlangan xizmat itlari ko'rinmaydigan hidli izlar bo'yicha odamni topishi noyob bo'lib hisoblanadi. Shartli qo'zg'atuvchilar sifatida quyidagi buyruqlar hisoblanadi: asosiysi "iz", yordamchi "hidla", "yaxshi" va imo-ishora. Asosiy shartsiz qo'zg'atuvchi yordamchi bo'lib hisoblanadi. Bundan tashqari itning xulq-atvorini individual xususiyatlarini inobatga olgan holda shartsiz qo'zg'atuvchilar sifatida ozuqa, apartirovka buyumi, o'rgatuvchini o'zi ham bo'lishi mumkin. Bu ko'nikmaga, it apartirovkaga, apartirovka buyumini topishga, uni o'rgatuvchiga olib kelib berishga, narsalarni hidlab ajratishga yaxshi o'rgatilgandan keyin o'rgatilishi mumkin.

O'rgatish texnikasi va uslubi

Itni izdagi hid bilan ishlashga o'rgatish uchun dressirovkachi (o'rgatuvchi)ni oldiga quyidagi asosiy vazifa qo'yiladi: itni yordamchi qoldirgan izning hidiga o'rganib olishga majburlash kerak, ya'ni "itni izga qo'yish". Buning uchun dressirovka usulini to'g'ri tanlash va itning diqqatini izdagi hidga jalb etish kerak.

Itning individual xususiyatlarini inobatga olib, odamni izidagi hidi bo'yicha topish uchun dastlabki har xil o'rgatish usullarini qo'llash mumkin. Ulardan keng tarqalganlari quyidagilar:

- itning g'ashiga tegmasdan yordamchini izi bo'yicha qidirish;
- itning g'ashini keltirmasdan yordamchini izi bo'yicha qidirish;
- o'rgatuvchini izi bo'yicha apartirovka buyumini qidirish.

Agar it yuqoridagi usullar bilan dressirovka qilinmasa, unda boshqa usullardan foydalanish mumkin:

- ozuqani olib ketgan yordamchini izi bo'yicha qidirish;

- yordamchi bilan ketgan o'rgatuvchini izi bo'yicha qidirish.

Birinchi mashg'ulotlarda quyidagi shartlarni inobatga olish kerak:

- mashqni tong sahar, chalg'itadigan narsalar bo'lmagan o't o'sgan, tabiiy pistirmalar bo'lgan maydonlarda o'tkazish kerak;
- itning umumiy ahvoli qoniqarli bo'lishi kerak;
- izni shamol eskan tomondan qoldirish;
- qoldirilgan iz o'rgatuvchiga ma'lum bo'lishi kerak, ya'ni izning boshlanish va tugash joyini hamda yordamchini harakat marshruti ma'lum bo'lishi kerak;
- mashq o'tkazish joyi itga oldindan ma'lum bo'lmasligi kerak, shunda it hid bilish organlaridan foydalanadi;
- qishda o'rgatish qor yoqqandan keyin olib boriladi, qoldirilgan iz muddati bo'lishi kerak.

Itning g'ashiga tegmasdan yordamchini izi bo'yicha qidirish

Bu usul o'rtacha va kuchli jag'li itlarda qo'llaniladi, ular qiziqib yordamchini ushlashga beradi. Tanlangan maydonda dars rahbari o'rgatuvchi va yordamchiga vazifa beradi, unda izni boshlang'ich nuqtasini, marshrutini va yakunlash joyini belgilanadi, izning uzunligi 200-250 metr. Yordamchi maxsus kiyim kiyib ustidan yoping'ichni tashlaydi. Yordamchi izni to'g'ri qoldirgandan keyin o'rgatuvchi itni sayr qildirib shu tomonga olib boradi, izga 10-15 metr qolganda imo-ishora bilan izdan o'tib ketish vaqtida "iz" degan buyruqni beradi va unga "hidla" buyrug'ini qo'shib aytadi. Agar it izni birdaniga olsa o'rgatuvchi uni "yaxshi" buyrug'i bilan rag'batlantiradi. Tasmani bo'sh qo'yib orqasidan harakat qiladi va har safar "iz", "yaxshi", "iz" degan buyrug'ini

berib boradi. Izning oxirida itga yordamchini maxsus kiyimini titkilashga ruxsat beriladi.

Har bir darsda uzunligi 200-250 metr bo'lgan qoldirilgan izda 1-2 marotaba ishlash kerak, interval 30-40 minut bo'lishi kerak.

Mashqlarni o'tkazish vaqtida "iz" buyrug'i yordamchini izidagi hidi bo'yicha topishga signal bo'lib qoladi.

Itni izdagi qoldirilgan hid bilan ishlashga o'rgatish usullarini qo'llaganda quyidagi qoidalarga qat'iyat bilan rioya qilish kerak:

- o'rgatuvchi yordamchi qoldirilgan izlarni diqqat bilan kuzatishi kerak;
- har bitta izni oxirigacha borib itga yordamchining maxsus kiyimini titkilashga imkoniyat berish kerak. Bu itni iz bilan ishlashni jonlantiradi;
- dars vaqtida o'rgatuvchiga malakali instruktor yordam berishi kerak.

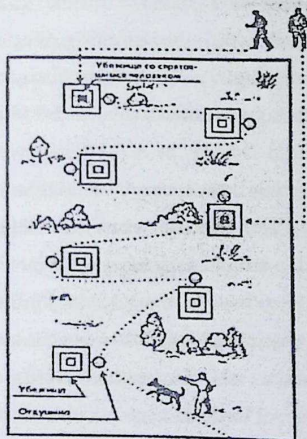
Yuqorida keltirilgan odamni qoldirgan izidagi hidi bo'yicha qidirish usuli xizmat itlarni tayyorlashda asosiy usul bo'lib hisoblanadi.

Itni iz bo'yicha qidirishga o'rgatish

Aportirovka buyumi bilan yaxshi ishlaydigan itlarni o'rgatuvchini izi bo'yicha aportirovka buyumini qidirishga o'rgatish mumkin. O'rgatuvchi bu mashqni o'tkazish uchun to'g'ri keladigan maydon topib itni daraxtga bog'laydi. Shundan keyin aportirovka buyumini olib it bilan o'ynashni boshlaydi, lekin uni ushlatmaydi. Itni keraklicha qo'zg'atib o'rgatuvchi undan uzoqlashib 75-100 metr masofaga izini qoldiradi. Oxirgi nuqtaga borib buyumni ochiq qoldiradi va izi bo'yicha orqaga qaytadi. O'rgatuvchi itga yaqinlashgandan keyin "aport" buyrug'ini

beradi va unga qo'lida narsa yo'q ekanligini ko'rsatadi. Shundan so'ng itni bo'shatib qo'li bilan izni ko'rsatib "iz" degan buyruqni 2-3 marta qaytarib beradi va itni iz bo'yicha olib boradi. Oxirgi nuqtaga kelgandan keyin itni buyumga yaqinlashtiradi, u buyumni olgandan keyin "ber" degan buyruqni berib uni oladi va itni rag'batlantirib sayr qildiradi. Har bir mashg'ulotda bu mashq 2-3 marta qayta qilinadi.

Yuqorida keltirilgan dressirovka usuli eng foydali bo'lib hisoblanadi, chunki itda "hidla" va "iz" buyrug'iga shartli refleks nisbatan tezroq hosil bo'ladi. Agar bu usulga kirgan barcha elementlarga to'g'ri amal qilinsa it 3-5 kun ichida o'rgatuvchining buyrug'iga asosan izni hidlab olishni boshlaydi. Egasining izi bo'yicha itda asosan "hidla" buyrug'iga shartli refleks hosil bo'ladi.

47-rasm. Pistirmadagi yordamchini topish

Ayrim o'rgatuvchilar itni o'rgatish uchun oldindan hayvonni jaxlini chiqargan yordamchidan boshlashni afzal ko'radilar. Bu usulda qattiq qo'zg'alanganligi uchun it iz bilan ishlashga qiynaladi. Bunda odatda u izni hidlamasdan yordamchini ko'zi bilan topishga harakat qiladi. Agar it qo'zg'atuvchini izini aniq va qiziqish bilan topsa unda "iz" buyrug'i bilan va izidagi hid

oralig'idagi aloqa hosil bo'ladi, shundan so'ng begona izlar bilan ishlashga o'tish mumkin. Buning uchun o'rgatuvchi tanlangan maydonchaga itni bog'laydi va uni oldiga yetolmaydigan qilib aporirovka buyumini qo'yadi. Yordamchi pistirmadan chiqib sekinlik bilan itning oldiga yaqinlashadi. Shundan so'ng buyumni olib it oldida silkitib uni qo'zg'atadi va 200-250 metr iz qoldirib ketadi. Izning oxirini bir oz aylana qilib buyumni qo'yadi va o'zi pistirmaga yashiriladi.

O'rgatuvchi itni bo'shatib boshlang'ich nuqtaga olib kelib o'tqizadi. Tasmani to'g'rilab "hidla" buyrug'i beriladi va o'ng qo'li bilan izni ko'rsatadi. It hidni olishi bilan va iz bo'yicha harakatlansa, o'rgatuvchi "iz" buyrug'ini beradi. It yordamchiga yaqinlashganda u qochadi, o'rgatuvchi "fas" buyrug'ini berib itni ushlashga qo'yish yuboradi. Ushlash vaqtida yordamchi va it orasida kurash sahnalashtiriladi, shundan so'ng yordamchi itdan bo'shab qochadi va ikkinchi, birinchisiga o'xshash iz qoldiradi. Yordamchi o'zini panaga olgandan keyin ikkinchi marta iz bo'yicha qo'yib yuboriladi. Bu harakat mashq davomida 2-3 marta qaytariladi.

O'rgatishning birinchi oyidan izni keskin chigallashtirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Izlarni shaklini o'zgartirish bilan murakkablashtirish asta-sekin kiritilib boriladi. Oddiy sharoitda it begona izlar bilan nisbatdan qiziqib ishlasa asta-sekin qo'shimcha murakkablik kiritiladi. Izning masofasi 500 metr gacha ko'paytiriladi it izga 5-10 minutdan keyin yuboriladi. Izni shakli va burchaklarni xarakteri o'zgartiriladi. Yordamchi izlarni burchak va qayrilishlarida har xil buyumlarni qo'yib chiqadi, ular o'rgatuvchiga itni to'g'ri ishlashni nazorat qilishga yordam beradi. Izlar boshidan oxirigacha talabchanlik bilan nazorat qilinadi. Agar it birinchi

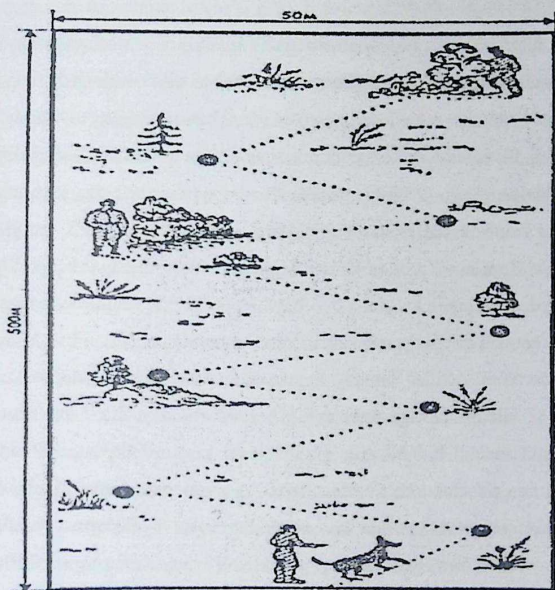
paytlarda buyumni yonidan chopib o'tsa o'rgatuvchi "aport" buyrug'ini buyumni olishga majburlaydi, shundan so'ng itni rag'batlantiradi. O'rgatishning birinchi oyida itni tayyorgarligiga nisbatan asta-sekinlik bilan boshqa qiyinchiliklar: izni masofasini ko'paytirish, muddatli, shakldi o'zgartirilgan kiritib boriladi. Izlar 15 minut muddatgacha va 600 metr masofaga qoldiriladi. Shu davrda o'rgatuvchi, ayniqsa it izdagi burchaklar bilan aniq ishlashiga e'tibor beradi, burchakka yetganda itni tasma bilan ushlab uni o'tib ketishini oldini oladi. Izda itni boshqarganda o'rgatuvchi burchaklarda o'tib ketish uchun maxsus sharoit yaratadi. Itga maqsadli xato qilishga imkoniyat beradi. Agar it burchakdan keyin iz bo'yicha noto'g'ri hisoblansa tasma yordamida burchakka qaytariladi va iz bo'yicha yo'naltiriladi. O'rgatuvchi shuni bilish kerakki itni burchak oldida tez-tez to'xtatish, unda tasma bilan ushlab turishga yoqimsiz aloqani hosil bo'lishini keltirib chiqaradi. O'rgatuvchi tomondan harakat tezligini har qanday pasaytirilishi itning biror qanaqa burchaksiz yon tarafga o'z-o'zidan burilishiga olib keladi. Bunday salbiy harakatni it tomondan oldini olish uchun iz bilan ishlash vaqtida itni to'g'ri chiziq bo'yicha harakatlanganda ham to'xtatib olish kerak. Bu usul itda keraksiz aloqani hosil bo'lmaslikni tarbiyalaydi va unda tezroq haqiqiy burumlardagi burchaklarni ajratib olishni ishlab chiqaradi. Agar it "hidla" va "iz" buyrug'idan so'ng o'zi izni boshlang'ich nuqtadan topib va uni burchaklari bilan to'g'ri ishlasa, itni izning boshlang'ich nuqtasiga (topish uchun) har xil burchaklardan qo'yib yuborish tavsiya qilinadi. Bu usul quyidagicha amalga oshiriladi:

O'rgatuvchi izning boshlang'ich nuqtasiga bir necha qadam yetmasdan itni "hidla" va "iz" buyruqlarini ishora bilan bog'lab o'ng

qo'lini boshlang'ich nuqta tomon ko'rsatib izga qo'yish kerak. It izni topish bilan shu zahotiyoc "hidla", "iz" buyruqlar beriladi va izni oxirigacha ishlash davom ettiriladi. Agar it izni boshlang'ich nuqtasiga tushmasa o'rgatuvchi yo'naltirishga yordam berib itni orqasidan harakat qiladi. Shu vaqtda itda mustaqil izni yo'nalishini topish ishlab chiqiladi. Buning uchun it izni o'rtasiga perpendikulyar qo'shib yuboriladi. O'rgatishni boshlanishida itni izni topish uchun yengil egasidan shamolda keyinchalik yonboshdan va qarama-qarshi shamol bo'lganda ham ishlash mumkin. Shamol sharoitida it qiynalsa unga yetarlicha yordam ko'rsatish kerak. Asta-sekinlik bilan izni shaklini qiyinlashtirishni kiritib berish, masofasi va muddatini ko'paytirish, itni ishiga shamolni ta'sirini inobatga olish bilan o'rgatuvchi boshqa qiyinchiliklar to'g'risida ham unutmashligi kerak, ya'ni joyni harakterini o'zgartirish (ochiq, yopiq, unqir-chunqir) hidlarni komponentlarini o'zgartirish, buning uchun izlar haydalgan, o'rilgan yerda qoldiriladi, ob-havoni har xil sharoitlarida va sutkaning har xil vaqtida (ertalab, kechqurun, kunduzi) iz bilan ishlash amalga oshiriladi.

O'rgatuvchi bu qiyinchiliklarni inobatga olib itni tayyorgarligiga qarab kirgizib borish kerak. Agar it yordamchini izi bilan 1 km masofagacha to'g'ri va bo'yin tovlamasdan ishlasa burchaklarini to'g'ri topsa, unda izni har xil burchaklarda kesilishi kiritiladi. Amalda bu quyidagicha bajariladi: asosiy yordamchi unga ko'rsatilgan yo'nalish bo'yicha iz qoldiradi, shu zahotiyoc boshqa shaxsni izlari bilan kesishadi. Shundan 10-15 minut keyin o'rgatuvchi iz bo'yicha itni qo'yib yuboradi va itni, ayniqsa u izlar kesilgan joyga borganidan keyin diqqat bilan kuzatadi. Agar it boshqa yordamchini iziga o'tsa o'rgatuvchi uni kesim

chizig'ida ushlaydi va o'rgatuvchi taqiqlovchi buyruqni beradi va it qidirilayotgan izga yo'naltiriladi. Keyinchalik guruhli izlar kesilishini kiritib borish kerak.

48-rasm. Maydonda odamni faol qidirish

Asosiy iz ikkita qarama-qarshi kelayotgan odamlarni izi bilan kesishadi. Izlar suv bilan to'ldirilgan kichik ariq, daryochalar orqali qoldiriladi. Suv to'sig'iga kelgandan keyin it mushkul ahvolga tushib qoladi va bir joyda aynalib qoladi. Bunday holatda o'rgatuvchi itni

qarama-qarshi qirg'oqqa o'tkazib mustaqil izni topishga imkon beradi va u bilan oxirigacha ishlaydi. Bunday izlar bilan ishlash bir necha bor takrorlansa it keyinchalik bemalol, albatta o'rgatuvchining yordami bilan, to'siqli izlar bilan ishlaydi.

Nazorat izlar (oddiy, murakkab) bilan itni ishlashga o'rgatish jarayonida o'rgatuvchi juda diqqat bilan itni iz bilan ishlash xarakatini kuzatadi, chunki it asta-sekin ko'r izlar bilan ishlashga tekshirilib ko'riladi. Boshlanishda ko'r izlar oddiy sharoitda qoldiriladi, keyinchalik ish qiyinlantiriladi, ya'ni bir guruh odamlar qoldirgan izdan izlayotgan odamni topish. Ko'r iz – bu dars rahbari topshirig'i bo'yicha qoldiriladigan iz. O'rgatuvchi bu iz qayerda va qanday qoldirilganligini bilmaydi. Bunday iz bo'yicha it yuborilgandan keyin u bilan yonma-yon rahbar harakat qiladi, agar it xato qilsa o'rgatuvchi orqali uni to'g'rilaydi. O'rgatuvchini vazifasi bunday holatda itga xalaqit bermaslik va unga to'liq iz bilan ishlashga mustaqillik berish. Bunday ko'r izlar bilan it qanchalik izdagi hid bilan to'g'ri ishlashi tekshiriladi. Agar it oddiy sharoitda nisbatan ko'r izlar bilan yomon ishlamasa unda itni murakkablashgan sharoitda har xil hidlar bilan ishlashga o'tkaziladi. Buning uchun burchakli va ko'p yo'nalishli izlarni izlab topish kiritilib boriladi. Bunda bitta asosiy izdan boshqalari har tomonga yo'naltirilsa, shular orasidan asosiy izni hidi bo'yicha topish amalga oshiriladi. Boshida bu nazorat iz bo'yicha ishlatiladi, keyinchalik it ko'r izlarni topishga o'tkazilishi mumkin. It ko'p yo'nalishli izlar bilan io'lagan vaqtda unga atayin erkin harakatlanish tavsiya qilinadi, bu boshida xatolarga olib keladi, u asosiy izdan boshqa izlarga o'tish hollari kuzatiladi. Bunday holatlarda o'rgatuvchi itga kerakli izni topishga yordam berishi majbur.

Ko'p yo'nalishli izlar bilan ishlashda yaxshi natijaga erishish uchun ularni boshlang'ich nuqtaga yaqin qoldirish kerak, o'rgatuvchini ko'rish maydoni 300-500 metr masofasida, bu nazoratni yaxshi olib borish va o'rgatuvchi tomondan itni to'g'ri boshqarishga yordam beradi. Lekin izni tarqalib ketish burchagini boshlang'ich nuqtaga yaqin qilmaslik kerak, chunki qisqa masofada it asosiy izning hidini yaxshi ololmaydi va unda hidni eslab qolishi pasayadi va boshqa hidlar bilan taqqoslab ajratish qiyinlashadi. Shunday qilib o'rgatuvchi itdan bo'yin tovlamasdan va xatosiz murakkab izlardagi hidlar bo'yicha ajratib olishga erishadi

Bevosita iz bo'yicha odamni topish

Bu ko'nikma itni sezgi bilan ishlash umumiy kompleks elementlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Shartli qitqlovchilar: "iz" va "hidla" buyruqlari.

O'rgatish texnikasi va uslubi

Yordamchi o'rgatuvchi yoki dars rahbari ko'rsatmasi bo'yicha maydonda 200-300 metr iz qoldiradi, shundan 5-10 minut keyin boshlang'ich nuqtadan it qo'yib yuboriladi. It iz bilan ishlab yordamchiga yetib borgandan keyin unga qoniqish uchun yordamchining yoping'ichini titkilashga ruxsat beriladi. Yordamchi it bilan kurashish vaqtida paytini poylab qochadi, yana taxminan shu masofaga (250-300 m) va oldindan tayyorlangan bir guruh odamlar orasiga turadi. Ikkinchi marta iz bo'yicha qo'yib yuborilgan it turgan odamlarga yaqinlashgandan keyin o'rgatuvchi tomonidan bir oz to'xtatib turiladi. It odamlarga yaqinlashib borgandan keyin unga "hidla" buyrug'i beriladi. It qatorda turgan odamlarni birma-bir hidlaydi va unga ma'lum bo'lgan izdagi hidni topib yordamchining yoping'ichidan tishlari bilan ushlab tortib qatordan chiqaradi. Shuni esda

saqlash kerakki, qatorda turganlar it yaqinlashganidan keyin harakat qilmasligi kerak. It odamni bevosita iz bo'yicha topishda o'rgatuvchi itni boshqarib turadi, agar u xato qilib boshqa odamni ushlasa taqiqlashni kuchaytiradi. Agar it qatorda turgan odamlarni hidlab, izlayotgan hidni to'g'ri topsa u o'rgatuvchi tomonidan "yaxshi" buyrug'i bilan rag'batlantiriladi. Ayrim jaxldor itlar qatorda turgan yordamchiga tashlanadi, bunday holatda o'rgatuvchi taqiqlovchi buyruqni beradi. Shuni ta'minlash kerakki it odamlar orasidan odamni xotirjamlik bilan topishi kerak. It izlayotgan odamga yaqinlashgandan keyin uni Hurishga o'rgatish kerak, agar it hidlash vaqtida yordamchiga tashlanib uni ushlamoqchi bo'lsa, o'rgatuvchi tasmani siltab tortib, bu harakatni taqiqlaydi, itni o'tqizib unda Hurishni chaqiradi. Agar it to'g'ri va xotirjamlik bilan yordamchini 250-300 metr masofadagi izdan topa olsa, asta-sekin masofa uzaytirilib odamlar soni ham ko'paytirilib boriladiy o'rgatuvchi tomonidan itga yordam kamaytirilib boriladi. Ayrim itlarga odamlarga yaqinlashganda burundiqni kiygizish tavsiya qilinadi.

Odamni narsasi bo'yicha topish

Odamni narsasi bo'yicha topish mashqini it odamni izi bo'yicha topishni o'rgangandan keyin kiritib borish tavsiya qilinadi. Oldin o'rgatish oddiy sharoitda olib boriladi. Uslub tomondan bu quyidagicha amalga oshiriladi: rahbarning ko'rsatmasi bo'yicha maxsus yoping'ichlarga kiyingan yordamchilar 3-4 kishi bo'lib bir qatorga turadilar. Ularning orasi 1 metr bo'lishi kerak, chunki odam orasidan bemalol harakatlanib uni hidlash kerak. Qatorda turganlarni bittasi unga tegishli (qo'lqop, telpakni) narsani otib yuboradi, undagi hid bo'yicha it odamni topadi. O'rgatuvchi tashlangan narsani oldiga itni olib kelib,

“o‘tir” buyrug‘ini berib uni o‘tqizadi, o‘ng qo‘li bilan juda sekinlik bilan narsani olib itga hidlatadi va shu zahotiyoq “hidla” buyrug‘ini beradi. Shundan so‘ng narsani o‘zini orqasiga yerga qo‘yadi va o‘ng qo‘l ishorasi bilan va “hidla” buyrug‘ini berib itni turgan odamlar tomonga yo‘naltiriladi. Birinchi navbatda it ajratmasligi mumkin va turgan odamlarni hidlab ketishga harakat qiladi. Bunday sharoitda topishi kerak bo‘lgan yordamchi yoping‘ichini qimirlatib qo‘yadi. Shunda it o‘z e‘tiborini yordamchiga o‘tkazib uni yoping‘ichidan ushlaydi. Bunday holatda o‘rgatuvchi itni rag‘batlantirib “yaxshi” buyrug‘ini beradi, tasmani tortib yordamchini qatordan chiqaradi.

Yordamchi qatordan chiqarilgandan keyin unga “to‘xta” buyrug‘i beriladi va u bir joyda turib harakatini to‘xtatadi. O‘rgatuvchi itni yordamchidan olib chetga o‘tqazadi, yordamchi bo‘lsa shu payt qatordagi joyini almashtirib turadi. O‘rgatuvchi itga oldingi narsani hidlatib “hidla” buyrug‘ini berib ikkinchi marta topishga yuboradi. It yordamchini yoping‘ichini titkilagandan keyin unga ma‘lum bo‘lgan hid bo‘yicha topish osonlashadi, shuning uchun ikkinchi marta bu jarayon to‘g‘ri kechadi. Agar it xato qilib boshqa yordamchiga tashlansa, unda o‘rgatuvchi taqoqllovchi buyruqni yuqori tovush bilan berib uning harakatini to‘xtatadi va uni kerakli tomonga yo‘naltiradi. Itda bu ko‘nikma yaxshi hosil bo‘lish uchun har darsda 2-3 marotaba qaytariladi. Keyinchalik sharoit qiyinlashtirilib odamlar soni 5-6 taga yetkaziladi, ular orasidagi masofa qisqartiriladi va it yordamchini o‘tirgan, yotgan holatdagi odamlar orasidan topishga yuboriladi, o‘rgatuvchi tomonidan yordam kamayib boriladi. Agar it tinch va xatosiz odamni narsasi

bo'yicha topsa keyinchalik u tasmadan bo'shatilib mashqni erkin bajarishga yuboriladi.

Itni topilgan yordamchiga Hurishni o'rgatish mumkin, bu quyidagicha bajariladi:

It topishi kerak bo'lgan yordamchiga yaqinlashgandan keyin va uni yoping'ichidan ushlamoqchi bo'lsa, o'rgatuvchi tasmani siltab tortib "o'tir" buyrug'ini yuqori tovush bilan berib itni o'tqizadi. It qo'zg'algan bo'lganligi uchun Hurishni boshlaydi, o'rgatuvchi Hurishni shirinlik berib mustahkamlaydi, itni topilgan yordamchining qarshisiga o'tqizib, siypalab "yaxshi" buyrug'ini beradi. Keyinchalik it topgan odamining qarshisiga o'tirib va Hurish bilan u tomonga ko'rsatadi.

Itlarni maydon, binolar va transport vositalarini tintuv qilishga o'rgatish

Xizmat itlarini qo'llanishining bir turi bu maydon, binolar va transport vositalarini tintuv qilishga o'rgatish hisoblanadi. Shuning uchun itda odamni va narsalarni topishni faol, qiziquvchan va tashkiliy ko'nikmalarni hosil qildirish kerak.

Shartli qo'zg'atuvchilar: asosiy buyruq "izla" va o'ng qo'lni kerakli tarafga yo'naltirish ishorasi hisoblanadi.

Yordamchi buyruq: "aport", "yaxshi", "ber", "fu".

Shartsiz qo'zg'atuvchilar sifatida aportirovka buyumi, shirinlik va yordamchidan foydalaniladi.

Narsalar va odamlarni qidirish ko'nikmalari itda oldin hosil bo'lgan aportirovka va yordamchini ushlash ko'nikmalari asosida ishlab chiqiladi. Itda aportirovka, badjxllik, qo'riqlash va odamni izidagi hidi bo'yicha topish ishlab chiqilgandan keyin o'rgatishni boshlash mumkin.

Itni maydonni tintuv qilishga o'rgatish

Oldin tayyorgarlik mashqi aportirovka ishlab chiqiladi. Maydonni tintuv qilish darsini quyidagi sharoitlarga amal qilgandan keyin boshlash mumkin:

- mashq darsi boshlanishida itning holati tetik bo'lganda bajariladi;
- tekis 40x60 kattalikdagi maydon tanlanadi, baland bo'lmagan o't bilan qoplangan, chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar kamroq bo'lishi kerak;
- shamolning yo'nalishi inobatga olinadi;
- yordamchi maydonga kirmasdan o'rgatuvchining ko'rsatmasi va nazoratida uchta buyumni tashlaydi, ular uchburchak shaklida joylashishi va bir biridan 30-40 metr masada bo'lishi kerak. Birinchi va uchinchi buyum maydoni o'ng tarafida, ikkinchisi chap tarafda joylashtiriladi. It qiziqib aportirovka qiladigan buyumlarni tashlash tvsiya qilinadi.

O'rgatuvchi itni sayr qildirib, maydon yaqin bo'lgan tomoni o'rtasiga borib itni chap oyog'i oldiga o'tqizadi. Tasmani uzunroq qo'yib "izla" buyrug'ini berib o'ng tarafga ishora qiladi va itni maydonni tintuv qilishga yuboradi, o'zi itning orqasidan yurb boradi. It birinchi buyumni izlab topib ko'targandan keyin uni shu zahotiyog oldiga chaqirib o'tqizadi, buyumni olib shirinlik beradi. Shundan so'ng itni yoniga olmasdan qo'l ishorasi va "izla" buyrug'ini berib, itni chap tomondagi buyum tarafga yuboradi. It ikkinchi buyumni ko'targandan keyin o'rgatuvchi uni olib itga shirinlik berib, uchinchi buyum tarafga yuboradi. Maydonni tint uvi tugagandan keyin o'z joyiga qaytib itni sayr qildiradi.

Agar it buyumning yoniga borib uni olmasa o'rgatuvchi "aport" buyrug'ini berib buyumni olishga majburlaydi.

Birinchi navbatda zarur bo'lganda kerakli tomonga yo'naltirish uchun va unda siniq chiziqli bo'yicha tintuv qilish ko'nikmasini hosil qilish uchun it maydonni tintuv qilishi uchun uzun tasmada yuboriladi. Bunday tintuv "urchuqsimon" tintuv deb ataladi. Itda siniq chiziqli bo'yicha narsalarni topish ko'nikmasi ishlab chiqilishi sayin maydonni tintuv qilish murakkablashtiriladi. Tintuv qilinadigan maydon 100-150 metrga kattalashtiriladi, narsalar orasidagi masofa 50-70 metr bo'lishi kerak. Itda nojo'ya harakatlar paydo bo'lmasligi uchun bo'sh burchaklar kirgizilib boriladi, buyum topilgandan keyin qidiruv yo'nalishi o'zgartiriladi. O'rgatuvchining birlamchi signali bo'yicha (ishora, buyruq) it harakat yo'nalishini o'zgartirishi kerak. O'rgatuvchining harakat yo'li asta-sekin to'g'rilanadi, ya'ni o'rgatuvchi maydonning o'rtasida harakat qilib itni boshqaradi, u faqat o'zini harakat yo'nalishini belgilaydi, lekin narsaning yoniga yetib bormaydi. It buyumni topgandan keyin o'rgatuvchi uni o'tqizib yoniga boradi, buyumni olib itga shirinlik beradi. Xizmat iti tasma bilan yoki tasmasiz maydonni tintuv qilishga tayyor bo'lishi kerak. Shuning uchun tintuv o'tkazilayotgan maydonning xarakteri va vaqtga qarab itni tintuv o'tkazishga tasma yoki tasmasiz yuborishni vaqt-vaqti bilan almashtirib turish kerak. Tintuv o'tkazilayotgan maydonning sharoitini asta-sekin murakkablashtirish kerak, ya'ni ariq, butazorlar bo'lgan joylarni tanlash kerak. Mashg'ulotlar sutkaning har xil vaqtida va har xil ob-havo sharoitida olib borilishi mumkin. Har bir darsda yordamchi qoldirgan narsani va tintuv qilishni boshlash orasidagi vaqtni asta-sekin uzaytirib borish lozim. Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, narsa qancha ko'p yotsa u o'zidan ko'proq hid chiqaradi va it uni yengil aniqlaydi. Qachonki it faol va qiziqish bilan yordamchini narsalarini topsa

shundan so'ng it bilan maydonda yashiringan odamni topishga o'rgatish mashqlarini bajarish mumkin. Bu quyidagicha amalga oshiriladi. Yordamchi maxsus kiyimda, oldin yonboshdan narsalarni tashlab o'zi maydonda bekinadi. O'rgatuvchi itni tintuv qilnadigan maydonga olib kelib "izla" buyrug'ini berib, qo'li bilan itni maydonni tintuv qilishga yuboradi, o'zi esa maydon o'rtasida to'g'ri chiziq bo'ylab harakat qilib itni boshqaradi. It yashiringan yordamchini topgandan keyin xumoridan chiqish uchun uni yaxshilab titkilaydi. Shundan so'ng yordamchi qochadi, it uni ushlashga yuboriladi. Yordamchi ushlanadi va it yordamida maxsus joyga qo'riqlab olib kelinadi. Binolarni tintuv qilishni yer maydonini tintuv qilish bilan parallel olib borish mumkin. Bu ko'nikma odam yashamaydigan binolarda, qurilishi tugamagan uy, yordamchi qurilmalar, bo'sh molxonalar, yerto'la va boshqa joylarda hosil qilinishi mumkin.

Bu quyidagicha amalga oshiriladi: Yordamchi tintuv qilnadigan binoga ko'rinadigan joyga 1-2 narsani tashlab chiqib ketadi. O'rgatuvchi itni binoning eshigini oldiga olib kelib "izla" buyrug'ini berib, tasmasiz binoning ichiga yuboradi. Birinchi navbatda it tanish bo'lmagan binoga kirganidan keyin tormozlanadi. Bunday sharoitda o'rgatuvchi binoga it bilan birga kiradi, kerak bo'lsa qo'li bilan yotgan narsani ko'rsatadi. It narsani olib kelib o'rgatuvchiga bergan zahotiyuq, u itni "yaxshi" buyrug'i bilan rag'batlantirib shiriklik beradi. Agar it o'zi mustaqil narsani olmasa, o'rgatuvchi "aport" buyrug'ini berib uni majburlaydi. It bino ichidagi narsalarni yaxshi topa olmasa, uni bino ichidagi odamni topishga o'rgatish kerak. Bunday holatda yordamchi maxsus kiyimni kiyib, xonani ba'zi bir joyiga narsasini qo'yib va shu yerda o'zi ham itga ko'rinadigan joyda yashirinadi. O'rgatuvchi xonaga it bilan kiradi va

buyruq berib, ishora qilib itni oldin narsaning, keyin yordamchi tomonga boshqaradi. It yordamchini topgandan keyin qoniqish uchun kiyimini titkilaydi. Yordamchi soqchilik qilinib xonadan chiqariladi va ikkinchi shaxsga topshiriladi. Agar it qo'rqmasdan xonaga kirib va unda qiziqib tintuv o'tkazsa, unda yerto'la, chordoq va boshqa pana joylarni tintuv qilishga yuboriladi. Bunday holatda ko'nikma mukammal mustahkamlanadi.

Giyohvand moddalarni qidirish

Shartsiz qo'zg'atuvchi bu – aport buyumi, oziqa. O'rgatish uslubi – o'yin va ozuqa berish. Giyohvand moddalarni qidirish yo'nalishiga xizmat itini tayyorlash o'rgatuvchining nazariy va amaliy bilimlariga bog'liq. O'rgatuvchi itning xarakterini bilishi va itga ishonishi kerak, shundagina xizmat iti samara beradi.

Xizmat itida o'rgatuvchining buyrug'iga ishlab chiqarilgan shartli refleksni mustahkamlash va birinchi buyrug'iga asosan giyohvand moddani qidirish va topishga o'rgatiladi. Bunda birinchi xonalarda mashg'ulot yengillashtirilgan sharoitda, keyinchalik qiyinlashtirilgan sharoitda o'tkaziladi. Bunda har bir xizmat itiga alohida yondoshish kerak bo'ladi. Mashg'ulotlar ketma-ketlik qoidasiga rioya qilish va yengilidan qiyin yo'liga o'tkazish qoidasiga amal qilinadi.

Giyohvand modda olinib yangi joylarga berkitilib, o'rgatuvchi xizmat itiga aport buyumini ko'rsatib uni qiziqtiradi va giyohvand moddasi berkitilgan tarafga qarab o'rgatuvchi xizmat itiga "izla" buyrug'ini beradi (qo'li bilan itni yo'naltiradi), xizmat iti izlayotganda o'rgatuvchi itni maqtab, bu bilan xizmat itida qiziqishni ishlab chiqaradi. Xizmat iti tomonidan giyohvand modda topilgandan so'ng o'rgatuvchi

itga aport buyumini beradi. Xizmat itida giyohvand moddasini qidirishga refleks mustahkamlab boriladi.

Keyinchalik avtoullov, temir yo'l vagonlari va samolyotlarda giyohvand moddasini berkitib mashg'ulotlar o'tkaziladi. Har bir topilgan giyohvand modda uchun xizmat itiga maqto'v sifatida aport buyumi, ya'ni koptok beriladi va maqtaladi, bu bilan o'rgatuvchi xizmat itida giyohvand moddani faol qidirishga qiziqtiradi. Yengillashtirilgandan og'irlashtirish uslubiga o'tish qoidasiga rioya qilgan holda giyohvand modda berkitish og'irlashtiriladi. Shu bilan birga berkitiladigan giyohvand modda soni ko'paytiriladi.

Giyohvand moddalar sonini ko'paytirish ham yengil sharoitdan og'ir sharoitga o'tish tartibiga rioya qilgan holda amalga oshiriladi. Mashg'ulot davomida yuqorida aytib o'tilganidek har bir xizmat itiga alohida yondoshiladi.

Giyohvand moddalarni qidirishda xizmat itini bilan mashg'ulotlarni har xil vaqtlarda (ertalab, kunduzi, kechqurun) va har xil ob-havo sharoitlarida o'tkaziladi.

Tanlangan giyohvand modda maxsus yashikka yashiriladi, o'rgatuvchi itni aport buyumi bilan qiziqtirib, giyohvand modda yashirilgan joyga berkitiladi. Keyin "qidir" buyrug'i va ishora (qo'lni qidiruv joyi tomonga yo'naltiriladi) bilan o'rgatuvchi itni qidiruvga yo'llaydi.

Qidiruv vaqtida itda qiziqishni, faollikni rag'batlantirib, maqtab borish kerak. Giyohvand modda bilan yashirilgan aport buyumini topganda o'rgatuvchi itga buyumni olishga yordam beradi. Itda aport buyumi va giyohvand moddaning aralash hidiga boshlang'ich shartli

refleks hosil bo'lganidan so'ng o'rgatuvchi qidiruvdan aport buyumini chiqaradi va uni giyohvand moddani topishga rag'batlantiradi. Bu bilan u itda giyohvand moddani qidirishda boshlang'ich ko'nikmani hosil qildiradi. Itda maxsus yashiklar (qutilar) bilan jihozlangan xonada giyohvand moddani qidiruviga boshlang'ich shartli refleks hosil bo'lganidan so'ng qidiruvni yengillashtirilgan sharoitlarda, turli joylarga va xonalarga ko'chiriladi. "Oddiydan murakkabga" qoidasiga rioya qilgan holda asta-sekinlik bilan giyohvand moddani yashirish sifati va qiyinchiligi orttirib boriladi. Itda bir turdagi giyohvand moddani har xil sharoitlarda qidirib topishga qat'iy shartli refleks hosil bo'lgandan so'ng ikki turdagi giyohvand modda hidini kiritishga o'tiladi (hid kiritish texnikasi qaytariladi). Bu bilan yashirilgan giyohvand modda soni va qiyinchiligi orttirib boriladi.

Xizmat itlarida turli sharoitlarda giyohvand moddani qidirish, shartli refleksini ishlab chiqarish uchun ularni har xil vaqtlarda ishlashga o'rgatiladi. Itlarda to'xtovsiz qat'iylik, izchillik bilan giyohvand moddalarni qidirish ko'nikmasini hosil qilish uchun giyohvand moddani ham oddiy, ham topilishi qiyin bo'lgan, kuchli chalg'ituvchi yorug'lik va ovoqli qo'zg'atuvchilar bo'lgan joylarda yashiriladi va mashg'ulot joylari tez-tez o'zgartirib turiladi. Masalan: kechqurun avtoulavlarda, temir yo'l vagonlarida, samolyotlarda, kontener skladlarida xizmat itlari bilan amaliy mashg'ulot o'tkazilganda ko'proq fara yorug'ligi, avtoulavlarni motor tovushlarini kuchli ishlashi va h.k. Bundan maqsad itlarda kuchli qo'zg'atuvchilarga ahamiyat bermaslik shartli reflekslarini ishlab chiqarishdir. Bu usulda itlarni qo'rqitib qo'ymaslik uchun mashg'ulot paytida, masalan: kuchli tovushlarga o'rgatish vaqtida sport pistoletidan

foydalanib, boshlang'ich mashg'ulotlarni 50 metr masofadan boshlash kerak. Itni o'q ovozigga bo'lgan reaksiyasiga qarab masofa har 1-2 kunda 5 metrdan kamaytirib boriladi. Avtoullov, temir yo'l vagoni, samolyotlarda motori ishlab turgan vaqtda itlarni harakatlanuvchi vositalariga yaqinroq olib kelinib oldida aylantiriladi va ichki qismiga olib kiriladi. Shundan so'ng aport buyumi tashqi va ichki qismlariga berkitiladi, itni qidirish reaksiyasiga e'tibor berib boriladi, agarda bunda it cho'chisa uni maqtab, ozuqa berish yo'li bilan xizmat itini kuchli tovushlarga o'rgatib boriladi. Keyinchalik giyohvand moddalari berkitish mumkin bo'lgan joylarga berkitilib xizmat itini qidirishga qo'llaniladi. Ushbu mashg'ulotlardan so'ng xizmat itlarining ish samaradorligi orttirib boriladi.

Itlarni portlovchi moddalarni topishga o'rgatish

Portlovchi moddalar deb, ma'lum bir tashqi ta'sirotlar ostida o'z-o'zidan katta tezlik, katta miqdorda issiqlik, siqilgan va qizigan gazlar ajratuvchi kimyoviy birikmalar yoki aralashmalar ta'sirida yuzaga keladigan kimyoviy reaksiyaga aytiladi.

Ekzotermiklik, kuchli gaz hosil qilinishining yuqori tezlikdagi jarayoni portlashning kimyoviy xossasini tavsiflovchi asosiy faktorlar majmuasidir.

Portlovchi modda bilan muomala qilish xavfsizligi uning tashqi kuchlarga bo'lgan ta'sirchanligi va minimal energiya miqdoriga qarab belgilanadi. Portlovchi moddalarning ta'sirchanligi quyidagilarga bo'linadi: issiqlik, mexanik ta'sirlar va shuningdek boshqa portlovchi moddalar zaryadining portlashiga ta'sirchanligi. Portlovchi moddalarni saqlash davrida uning fizikaviy va kimyoviy xossalarini saqlab qolishi,

ya'ni turg'unligi muhim ahamiyatga ega. Portlovchi moddaning turg'unligi uning turiga, tayyorlanish texnologiyasiga va boshqalarga bog'liq.

Xizmat itida o'rgatuvchining buyrug'iga shartli refleks ishlab chiqarilgandan so'ng xizmat iti boshlang'ich portlovchi moddani qidirishga va topishga o'rgatiladi. Bunda birinchi mashg'ulot yengillashtirilgan sharoitda va keyinchalik qiyinlashtirilgan hid kirgizish yo'li bilan boshlanadi. Birinchi mashg'ulot portlovchi moddaning hidini kirgizish bo'yicha maxsus ajratilgan xonalarda boshlanadi. Bu xonalar maxsus differensiya-lashtirilgan yashiklar bilan jihozlangan bo'lish kerak. Hid kirgizishda ketma-ketlik qoidasiga rioya qilish kerak va qiyinidan yengil yo'liga o'tkazish qoidasiga amal qilinishi kerak.

Portlovchi modda olinib, uni differensiyalangan yashikka qo'yiladi va o'rgatuvchi xizmat itiga aport buyumini ko'rsatib uni qiziqtiradi va yashikdagi portlovchi moddaning yoniga berkitadi. Shundan so'ng xizmat iti izlayotganda o'rgatuvchi xizmat itini maqtab, rag'batlantirib turadi. Bu bilan u xizmat itida yanada jadalroq qidirishga qiziqishni ishlab chiqaradi. Xizmat iti tomonidan portlovchi modda bilan birga qo'yilgan aport buyumi topilgandan so'ng o'rgatuvchi itga "o'tir", "hidla" buyruqlarini beradi va aport buyumini olishga yordam beradi. Xizmat itida hid-aport-portlovchi modda yig'masini qidirishga boshlang'ich refleksni ishlab chiqargandan so'ng o'rgatuvchi aport buyumini qidiruvdan chiqarib tashlaydi va maqtash yo'li bilan portlovchi moddani topishga o'rgatadi.

Keyinchalik maxsus jihozlangan xonalarda, avtoullov maketlarida, temir yo'l vagonlarida portlovchi moddani berkitib mashg'ulotlar o'tkaziladi. Har bir topilgan portlovchi modda uchun xizmat itiga maqto

sifatida aport buyumi beriladi va maqtaladi, bu bilan o'rgatuvchi xizmat itini portlovchi moddani faol qidirishga qiziqtiradi. Yengildan og'irlashtirish uslubiga o'tish qoidasiga rioya qilgan holda portlovchi modda berkitish qiyinlashtiriladi. Shu bilan birga berkitiladigan portlovchi moddalar soni ko'paytiriladi.

GLOSSARY

O'zbek tili	Ingiliz tili	Rus tili	Ma'nosi
Agressivlik	Aggressiveness	Агрессивность	Hayvonning qo'zg'aluvchanligi va g'azabining kuchayishi (ko'pincha noto'g'ri mashg'ulot natijasi)
Allellar	Alleles	Аллели	Gomolog xromosomalarning bir xil hududlarida joylashgan juft genlar. Irsiy xususiyatlarning shakllanishi
Allyur	Gait	Аллюр	hayvonlarning, jumladan, itlarning harakat qilish usuli. Yurish, amblem, trot, gallop, karer bor
Albinizm	Albinism	Альбинизм	terining, mo'yaning, ko'zning irisining pigmentatsiyasining konjenital etishmasligi
Aport	Fetch	"Апорт"	itni biror narsani olishga undaydigan buyruq
Autbridig	Outbreeding	Аутбридинг	qarindosh bo'lmagan (5 avloddan ortiq umumiy ajdodlarga ega bo'lmagan) bir xil zotli hayvonlarni kesib o'tish
Bonitirovka	Auditing	Бонитировка	itlarning tashqi ko'rinishi, xizmat ko'rsatish (ovchilik) sifatleri, kelib chiqishi va naslchilik sifatleri asosida har tomonlama baholanishi. Bu ko'rgazmalarda kamida "juda yaxshi" reytingini olgan itlarga tegishli.

Qoshlar	Brows	Брови	simli sochli itning ko'zlari ustida tutam hosil qiluvchi, qattiq, ipsimon sochlar
Bulldog yoki bulldog tishlashi	Bulldog or bulldog bite	Бульдожина, или бульдожий прикус	Bosh suyagining yuz suyaklarining qisqarishi va rivojlanmaganligi sababli nafaqat kesuvchi, balki pastki jag'ning kaninlari ham yuqori kesuvchi tishlar chizig'idan tashqariga keskin chiqib turadigan tishlarning holati.
Uyg'unlik	Harmony	Гармоничность	mutanosiblik, itning alohida maqolalarining mutanosibligi
Genomik mutatsiyalar	Genomic mutations	Геномные мутации	shaxslarning karyotipidagi xromosomalar sonining o'zgarishi
Genotip	Genotype	Генотип	xromosomalarda lokalizatsiya qilingan organizmning barcha genlarining yig'indisi, uning irsiy moddiy asosi
Genofond	Gene pool	Генофонд	ma'lum bir populyatsiyani (zotni) tashkil etuvchi shaxslarda mavjud bo'lgan genlar to'plami.
Gomogrn organizm	Homogeneous organism	Гомогенный организм	tana hujayralarida ma'lum bir allel juftining bir xil genlarini tashuvchi shaxs.
Degelmintizatsiya	Deworming	Дегельминтизация	gelmintlarni davolash va atrof-muhitni gelmintlarning (qurtlarning) tuxumlari va lichinkalari bilan ifloslanishidan himoya qilish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.

Dezinseksiya	Disinsection	Дезинсекция	turli kasalliklarning (burga, shomil va boshqalar) patogenlarini tashuvchi bo'g'im oyoqlilarni yo'q qilish bo'yicha chora-tadbirlar majmui.
Dressirovka	Dog training	Дрессировка	hayvonlarni ma'lum sharoitlarda xizmat ko'rsatish, ov qilish va hokazolar uchun zarur bo'lgan murakkab, xilma-xil harakatlarni bajarishga izchil, maqsadli o'rgatish.
Tish formulasi	Dental formula	Зубная формула	itdagi har xil turdagi va maqsadli tishlar soni (kesishlar, kaninlar, premolarlar va molarlar); Ular hayvonda turga xos tishlarning butun to'plami (42) bo'lsa, to'liq 3. F. va ba'zi tishlari yo'q bo'lganda to'liq bo'lmagan ni ajratadilar.
Indekslar	indexes	Индексы	hayvonning fizikasini tavsiflovchi raqamli qiymatlar. Muayyan indeksni hisoblash uchun siz anatomik jihatdan bog'liq o'lchovlarni olishingiz kerak, masalan, format indeksini hisoblash uchun - tananing uzunligi va quruqlikdagi balandlik va boshqalar.
Instinkt	instinct	Инстинкт	shartsiz reflekslarning murakkab zanjiri bo'lgan ma'lum bir hayvon turiga xos bo'lgan tug'ma xatti-harakatlar shakli. U

			organizmlarning tarixiy rivojlanishi jarayonida hosil bo'ladi va ularning yashash sharoitlariga moslashish shakllaridan biridir
Kariotip	Karyotype	Кариотип	Xromosomalarning diploid to'plami, xarakteristikalar to'plami (soni, o'lchami, shakli, tuzilish xususiyatlari). Karyotip turning eng muhim sitogenetik xususiyati hisoblanadi, chunki u o'ziga xoslik va doimiylik bilan ajralib turadi, mitoz va meioz mexanizmlari bilan qo'llab-quvvatlanadi. Karyotipning o'zgarishi faqat xromosoma va genomik mutatsiyalar natijasida mumkin.
Axtalash	castration	кастрация	erkaklarda moyaklar va ayollarda tuxumdonlar va bachadonni olib tashlash uchun jarrohlik operatsiyasi (ovariohisterektomiya). U naslchilik qiymatiga ega bo'lmagan hayvonlarni ko'payish sohasidan chiqarib tashlash uchun amalga oshiriladi. Mamlakatimizda u amalda qo'llanilmaydi
Konstitutsiya	Constitution	Конституция	hayvon tanasining umumiy tuzilishi, shu jumladan anatomik tuzilish xususiyatlari, fiziologik jarayonlar va yuqori asabiy faoliyat. Konstitutsiyaning bo'sh,

			qo'pol, kuchli, quruq va nozik turlari mavjud
Kriptorxizm	Cryptorchidism	Крипторхизм	bir yoki ikkala moyakning skrotumga tushmasligi (nuqson meros bo'lib, diskvalifikatsiya qilingan nuqson sifatida qabul qilinadi)
Quloq amputatsiyasi	Ear cropping	Купирование ушей	2,5-4 oyligida quloqlarning bir qismini amputatsiya qilish. Ba'zi mamlakatlarda taqiqlangan
Laynbridging	linebreeding	Лайнбридинг	uchinchi yoki to'rtinchi avlodlarda umumiy ajdod bo'lgan qarindosh itlarning kesishishi.
Letal genlar	Lethal genes	Летальные гены	organizmning balog'atga etgunga qadar o'limiga olib keladigan nuqsonlarni keltirib chiqaradigan mutant genlar. Letal genlar retsessivdir.
Lizotsim	Lysozyme	Лизоцим	bakteritsid xususiyatlariga ega bo'lgan it tupurigida mavjud bo'lgan modda; yaralarni davolash va terining shikastlanishiga yordam beradi
Liniya	Line	Линия	itlar bitta umumiy ajdoddan (erkak) kelib chiqqan va bir necha avlodlar davomida bir xil irsiy barqaror tashqi yoki ishchi sifatlarini ko'paytiradi. Turli liniyalarga mansub otalarning juftlashishi kesishish deyiladi.
Metis	Mestizo	Метис	turli zotlarning itlarini kesib o'tish natijasida

			olingan kuchukcha, masalan, Shotlandiya va Nemis cho'ponlari va boshqalar.
Umumiy tayyorgarlik kursi	general training course	ОКД	katta va o'rta itlar uchun umumiy o'quv kursi. OKD kursida o'qitish jarayonida itlar itoatkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradilar va murabbiyning buyruqlari va imoishoralariga ko'ra oddiy harakatlarni bajarishga o'rgatiladi.
Oligodantiya	Oligodanty	Олигодантия	tishlarning etishmasligi. Resessiv xususiyatga ega bo'lgan irsiy nuqson
Zot	Breed	Порода	umumiy kelib chiqishi va konstitutsiyasi, tashqi ko'rinishi va xatti-harakatlarining xarakterli, irsiy xususiyatlariga ega bo'lgan itlar guruhi
Zotdorlik	Pedigree	Породистость	Naslli (tozaqonli)
Premolyar	Premolars	Премоляры	premolyar tishlar, qoziq tishlar va molarlar orasida joylashgan
Sakrash bo'g'imi	Hock joint	Скакательный сустав	tibia va metatarsus suyaklarining artikulyatsiyasi
Estrus (kuyikish)	Heat (hunting)	Течка (охота)	Urg'ochi hayvonlarda jinsiy faollik davri, bu davrda tuxumlar tuxumdonlarda pishib, urug'lanishga qodir
O'yinchoq (itlar uchun)	Toy (for dogs)	Той - (англ, "игрушка")	bu zotning eng kichik "o'yinchoq" vakillarini belgilash uchun zot nomiga prefiks: o'yinchoq pudel, o'yinchoq teriyeri.

Uchinchi qovoq	Third eyelid	Третье веко	ko'zning ichki burchagidagi shilliq qavatning vertikal burmasi
Yag'rin	Withers	Холка	Kurak suyaklari ustidagi orqa tomonning maydoni
Eksteryer	exterior	экстерьер	itning ko'rinishi. Tashqi ko'rinishni baholashda itning umumiy estetik taassurotini va uning holatini hisobga olgan holda individual xususiyatlar va ularning kombinatsiyasining uyg'unligi hisobga olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Gavlin I. Razvedeniye domashnix jivotnykh. Alma-Ata. 1985.
2. Ziyadinov F. Kinologiya asoslari. Toshkent 2004.
3. Zubko V.N., Ukrojenko V.A. Dressirovka slujebnykh sobak. M. DOSAAF, 1977.
4. Zubko V.N. Slujebnoye sobakovodstvo. M., DOSAAF, 1987.
5. Korneyev L.A. Slovo o sobake. M., Мысль, 1989.
6. Korneyev L.A. Sportivnaya dressirovka sobak slujebnykh porod. – M., 1994.
7. Naymonova D. Atlas porod sobak. Praga, 1985.
8. Narziyev D.X. Hayvonlar anatomiyasi. Toshkent. Mehnat. 1986.
9. Chistyakov. Vospitaniye i dressirovka slujebnoy sobaki. Sankt-Peterburg. 2005.
10. Xasanova R.A. Dekorativnoye sobakovodstvo: Neobychnoye i obychnoye o sobakax. – T.: Mehnat, 1990.

MUNDARIJA

№	Mavzu nomi	Sahifasi
1	Itlarning umumiy va maxsus dressirovkasi faniga kirish	3
2	I BOB. ITLARNI O'RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI	5
3	Itlarni o'rgatishning oliy nerv faoliyati bilan bog'liqligi	8
4	Nerv sistemasi va uning o'rgatishdagi ahamiyati	12
5	Shartli reflekslarni hosil bo'lish shartlari	15
6	Tabiiy va sun'iy shartli reflekslar	17
7	Ijobiy va tormozli shartli reflekslar	19
8	Miya qobig'ida tormozlanish jarayoni	20
9	Itlarning xulqini boshqaradigan reaksiyalar (teskari harakatlar)	22
10	Boshqaruvchi reaksiyalarni aniqlash	25
11	Xizmat itlarinig oliy asab faoliyatining turlari	27
12	Asab sistemasi juda kuchli, o'zi yalqov, ishyoqmas (faoliyatsiz kam harakat) turdagi itlarni o'rgatish	31
13	Xizmat itlarini o'rgatishda qo'llaniladigan qo'zg'atuvchilar	33
14	Itlarni o'rgatishda qo'llaniladigan shartli qo'zg'atuvchilar	36
15	Ko'nikmalar va ularni dressirovka (o'rgatish) jarayonida ishlab chiqish tartibi	38
16	Xizmat itlarni umumta'lim ko'nikmalarini ishlab chiqishning asosiy ro'yxati	41
17	Dinamik steriotip – it xulq-atvorining murakkab shakli	42
18	Itlarni o'rgatishda tashqi va ichki qitiqlovchilarning ta'siri	45

19	Organizmning umumiy holati.	46
20	Chalg'ituvchi qitiqlovchilar va ularning tavsifi.	47
21	Itning ishini osonlashtiruvchi va qiyinlashtiruvchi sharoitlar	48
22	Iti ishiga ob-havoning ta'siri	49
23	Itning ishlashiga yog'ingarchilikning ta'siri	50
24	Itning ishlashiga tuproq tarkibining ta'siri	51
25	Itning ishiga joy xususiyatlarining ta'siri	51
26	Itning ishiga sutkadagi vaqtning ta'siri	51
27	It o'rgatishda qo'llaniladigan hid-shartli qo'zg'atuvchilar	52
28	O'rgatuvchi – qo'zg'atuvchilar kompleksi (to'plami)	53
29	It o'rgatishda ishlatiladigan qo'zg'atuvchilarning nisbiy kuchlarning ahamiyati	55
30	O'rgatuvchiga qo'yiladigan talablar	56
31	It o'rgatishda yordamchining ahamiyati va unga qo'yiladigan talablar	57
32	Chalg'ituvchi qo'zg'atuvchilar va ularning xarakteristikasi	58
33	It o'rgatishda tashqi va ichki omillarning ahamiyati	58
35	Ustunlik qiluvchi reaksiyalarning tavsifi	59
36	It o'rgatuvchining roli va uning xatolari	63
37	II BOB. IT ZOTLARI. ITLARNING KONSTITUTSIYASI.	68
38	It zotlari.	68
39	Itlarning konstitutsiyasi.	68
40	III BOB. ITNING TASHQI VA ICHKI TUZILISHI (EKSTERYER VA INTERYER).	76
41	1.Eksteryer	76

42	2. Interyer	93
43	IV BOB. ITLARNI O'RGATISHNING UMUMIY USULLARI	96
44	Itni o'tirishga o'rgatish	96
45	Itni yotishga o'rgatish.	100
46	Itni o'rnida tik turishga o'rgatish.	103
47	Itni emaklashga o'rgatish.	106
48	Itni narsani olib kelishga o'rgatish (aportirovka) .	108
49	Itni hurishga o'rgatish	113
50	Itni nojo'ya harakat qilishdan to'xtatish	117
51	Itni joyiga qaytishga o'rgatish	118
52	Itni har xil to'siqlardan o'tishga o'rgatish	120
53	Itni zinapoyadan yurishga o'rgatish	123
54	Itni yog'och bolor (bum) dan harakat qilishga o'rgatish	125
55	V BOB. XIZMAT ITLARINING MAXSUS DRESSIROVKASI	126
56	Itlarda bajdaxillikni (g'ayirlik) rivojlantirish	126
57	Itni qochib ketayotgan odamni ushlashga o'rgatish	130
58	Itni soqchilik qilishga o'rgatish	133
59	It yordamida narsalarni qo'riqlash	134
60	Itlarni narsalarni hidlab ajratishga o'rgatish	135
61	Itlarni odamni narsasidagi hidi bo'yicha izlab topishga o'rgatish	140
62	Itni odam qoldirgan izidagi hidi bo'yicha izlab topishga o'rgatish	143
63	Itning g'ashiga tegmasdan yordamchini izi bo'yicha qidirish	145
64	Itni iz bo'yicha qidirishga o'rgatish	146
65	Bevosita iz bo'yicha odamni topish	153

66	Odamni narsasi bo'yicha topish	154
67	Itlarni maydon, binolar va transport vositalarini tintuv qilishga o'rgatish	156
68	Giyohvand moddalarni qidirish	160
69	Itlarni portlovchi moddalarni topishga o'rgatish	163
70	GLOSSARY	166
71	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	173

СОДЕРЖАНИЕ

№		стр
1	Введение в дисциплину общей и специальной дрессировки собак	3
2	ГЛАВА I. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДРЕССИРОВКИ СОБАК	5
3	Связь дрессировки собак с высшей нервной деятельностью	8
4	Нервная система и ее значение в обучении	12
5	Условия образования условных рефлексов	15
6	Естественные и искусственные условные рефлексы	17
7	Положительные и тормозные условные рефлексы	19
8	Процесс торможения в коре головного мозга	20
9	Реакции, управляющие поведением собак (обратные действия)	22
10	Определение реакций управления	25
11	Типы высшей нервной деятельности служебных собак	27
12	Дрессировка собак с очень сильной нервной системой, ленивого, апатичного (низкая активность без активности) типа	31
13	Триггеры, используемые при дрессировке служебных собак	33
14	Условные триггеры, используемые в дрессировке собак	36
15	Навыки и порядок их отработки	38
16	Базовый перечень развития общих навыков дрессировки служебных собак	41
17	Динамический стереотип - сложная форма поведения собаки	42
18	Влияние внешних и внутренних щекоталок на дрессировку собак	45

19	Общее состояние организма.	46
20	Отвлекающие щекотки и их описание.	47
21	Условия, облегчающие и затрудняющие работу собаки	48
22	Влияние погоды на работу собаки	49
23	Влияние осадков на работу собаки	50
24	Влияние состава почвы на работу собаки	51
25	Влияние особенностей местности на работу собаки	51
26	Влияние времени суток на работу собаки	51
27	Стимуляторы, применяемые при дрессировке собак	52
28	Кинолог - комплекс (набор) мотиваторов	53
29	Значение относительной силы стимулов, используемых при дрессировке собак	55
30	Требования к кинологу	56
31	Значение и требования к помощнику в дрессировке собак	57
32	Отвлекающие стимулы и их характеристики	58
33	Важность внешних и внутренних факторов в дрессировке собак	58
35	Описание доминантных реакций	59
36	Роль дрессировщика и его ошибки	63
37	ГЛАВА II. ПОРОДЫ СОБАК. КОНСТИТУЦИЯ СОБАК.	68
38	породы собак.	68
39	Конституция собак.	68
40	ГЛАВА III. ВНЕШНЕЕ И ВНУТРЕННЕЕ СТРОЕНИЕ СОБАКИ (ЭКСТЕРЬЕР И ИНТЕРЬЕР).	76
41	Экстерьер	76
42	Интерьер	93
43	ГЛАВА IV. ОБЩИЕ МЕТОДЫ ДРЕССИРОВКИ СОБАК	96

44	Обучение собаки сидеть	96
45	Обучение собаки лежать.	100
46	Обучение собаки стоять на месте.	103
47	Обучение собаки ползанию.	106
48	Обучение собаки приносить вещи(апортировка)	108
49	Обучение собаки лаю	113
50	Остановка неправильного поведения собаки	117
51	Обучение собаки возвращению на свое место	118
52	Обучение собаки преодолению различных препятствий	120
53	Обучение собаки ходьбе по лестнице	123
54	Обучение собаки перемещению с деревянного буму	125
55	III - РАЗДЕЛ. СПЕЦИАЛЬНАЯ ДРЕССИРОВКА СЛУЖЕБНЫХ СОБАК	126
56	Развитие доброты у собак	126
57	Обучение собаки ловле убегающего человека	130
58	Обучение собаки охране	133
59	Охрана вещей с помощью собаки	134
60	Обучение собак обонянию	135
61	Обучение собаки поиску человека по запаху в его вещах	140
62	Обучение собаки поиску по запаху следов человека	143
63	Поиск помощника по следу, не раздражая собаку	145
64	Обучение собаки поиску по следам	146
65	Поиск человека по прямому следу	153
66	Поиск человека по его вещам	154
67	Обучение собаки поиску на местности, в зданиях и транспортных средствах	156
68	Поиск наркотических веществ	160
69	Обучение собак поиску взрывчатых веществ	163
70	ГЛОССАРИЙ	166
71	Список используемой литературы	173

CONTENT

№		pages
1	Introduction to the science of general and special training of dogs	3
2	CHAPTER I. THEORETICAL BASICS OF DOG TRAINING	5
3	Connection of dog training with higher nervous activity	8
4	Nervous system and its importance in teaching	12
5	Conditions for formation of conditioned reflexes	15
6	Natural and artificial conditioned reflexes	17
7	Positive and inhibitory conditioned reflexes	19
8	The braking process in the cerebral cortex	20
9	Reactions that control the behavior of dogs (reverse actions)	22
10	Determination of control reactions	25
11	Types of higher nervous activity of service dogs	27
12	Training dogs with a very strong nervous system, lazy, apathetic (low activity without activity) type	31
13	Triggers used in training service dogs	33
14	Conditioned triggers used in dog training	36
15	Skills and their trainingdevelopment procedure	38
16	Basic list of development of general training skills of service dogs	41
17	Dynamic stereotype is a complex form of dog behavior	42
18	The influence of external and internal ticklers on dog training	45
19	General state of the body.	46
20	Distracting ticklers and their description.	47
21	Conditions that facilitate and complicate the dog's work	48
22	The influence of the weather on the work of the dog	49
23	Effect of precipitation on dog performance	50

24	The effect of soil composition on dog performance	51
25	Influence of location features on the dog's work	51
26	The effect of the time of day on the dog's work	51
27	Stimulants used in dog training	52
28	Teacher - the complex (set) of motivators	53
29	Importance of relative strengths of stimuli used in dog training	55
30	Requirements for the teacher	56
31	The importance and requirements of an assistant in dog training	57
32	Distracting stimuli and their characteristics	58
33	Importance of external and internal factors in dog training	58
35	Description of dominant reactions	59
36	The role of the dog trainer and his mistakes	63
37	CHAPTER II. DOG BREEDS. CONSTITUTION OF DOGS.	68
38	dog breeds	68
39	Constitution of dogs	68
40	CHAPTER III. EXTERNAL AND INTERNAL STRUCTURE OF THE DOG (EXTERIOR AND INTERIOR).	76
41	Exterior	76
42	Interior	93
43	CHAPTER IV. GENERAL METHODS OF DOG TRAINING	96
44	Teaching a dog to sit	96
45	Teaching a dog to lie down.	100
46	Teaching a dog to stand still.	103
47	Teaching a dog to crawl.	106
48	Teaching a dog to bring something	108

49	Teaching a dog to bark	113
50	Stopping the dog from misbehaving	117
51	Training the dog to return to its place	118
52	Teaching a dog to overcome various obstacles	120
53	Teaching a dog to walk up stairs	123
54	Teaching a dog to move from a wooden boom	125
55	III - SECTION. SPECIAL TRAINING OF SERVICE DOGS	126
56	Development of kindness in dogs	126
57	Teaching a dog to catch a running away person	130
58	Teaching a dog to guard	133
59	Guarding things with a dog	134
60	Teaching dogs to smell things	135
61	Teaching dogs to find a person by smell in his things	140
62	Teaching a dog to search by the scent of a person's tracks	143
63	Searching for the helper on his trail without touching the dog's anger	145
64	Training a dog to search for tracks	146
65	Finding a person by direct trace	153
66	Finding a person by his property	154
67	Training dogs to search areas, buildings and vehicles	156
68	Search for drugs	160
69	Training dogs to find explosives	163
70	GLOSSARY	166
71	List of used literature	173

B.D.Narziyev

Itlarning umumiy va maxsus dressirovkasi

o'quv qo'llanma

**Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va
biotexnologiyalar universiteti Nashr matbaa markazi**

Nashr-matbaa faoliyatini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 10.05.2024 y. № 273109
va 24.05.2024 y. № 283607-sonli tasdiqnomalar berilgan

Direktor
Muharrir
Tex. muharrir

J.Shukurov
L.Xoshimov
A.Umarov

ISBN: 978-9910-640-28-5

6481

Bosishga ruxsat etildi 07.05.2025 yil.

Qog'oz bichimi 60x84 1/16.

Times New Roman garnituras.

Shartli hisob tabog'i – 11,5. Nashriyot hisob tabog'i – 11,5

Adadi 15 nusxa. Buyurtma № 28

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti

Nashr matbaa markazida chop etildi.

Samarqand sh., Mirzo Ulug'bek k., 77

Tel. 93 359 70 98